

Kazinczy és a *Debreceni Grammatika* – a mű és vitatott részletei

Gáborjáni Szabó Botond

történész, ny. gyűjteményi igazgató, Debreceni Református
Egyházkerület Gyűjteményei, Debrecen

„Még mielőtt az új irodalom ... hozzáfoghatott volna a maga mesterséges nyelv-, és stílszerűségéhez, ismét csak idegen mintára, ... az induló népiesség a forráshoz hajolt le s a népi és régi nyelv kincseit igyekezett kimeríteni.”

(Horváth János)

Azt a nyelvészeti munkát, amelyről e tanulmány szól, a gombamód sokasodó európai tudós társaságok világában hozta létre egy olyan „Magyar Társaság”, amely országos hatáskörű nyelvművelő társaság alapítását javasolta.¹ Ez a cél végül nagyra hivatott formában valósult meg. A Magyar Tudós Társaság létrehozását szellemi életünk legjobbjai már az 1730-as évektől indítványozták – kiváltképpen 1770 után –, de az Akadémia létesítéséről szóló 1827. évi XI. törvény cikk még kifejezetten a „hazai nyelv művelésére föllállítandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról” rendelkezik.² A DGr szerzőinek másik összegző jellegű felvetése „az egész Haza” által elfogadható grammatika megalkotását sürgette. Művüket tehát előmunkálatnak tekintették. A debreceni közreműködők egy városi, egyházi és iskolai közszereplőket egyesítő testületnek, a Konzisztóriumnak voltak a tagjai,³ amely érdemben foglalkozott oktatási, nyomdai és művelődési kérdésekkel is.

¹ *Magyar Grammatika melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság*, Bétsbenn, a Magyar Hírmondó Íróinak költségével, 1795. (A továbbiakban DGr.) A javaslat az Előljáró Beszéd egyik végső konklúziójaként jelenik meg. (Az előszó lapjai római számozásúak, ezekre a szöveg közben, zárójelben hivatkozom, szükség esetén a DGr főszövegének lapszámaival kiegészítve!)

² Bényei Miklós, *A nemzeti és polgári kultúra felé*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998, 41–44. Kazinczy a legvégső döntésig ellenezte az Akadémia alapítását, az írók befolyását féltve.

³ Az öt pályamű értékelése után a debreceni bírálók a pályázatot kiíró szerkesztőség és gróf Széchenyi Ferenc hozzájárulásával (akihez az előszavakkal együtt másodjára is

Ez a „Magyar Társaság” tehát alkalmi csoportosulás volt, melyet az 1739 óta működő Egyháztanács néhány grammatikai irodalomban jártas tagja alkotott. A város értelmisége e csoport körein kívül is érzékenyen követte a nyelvkérdés forrongását: a magyar grammatika írására ösztönző bécsi pályázat második díját (a nyertes Földi János után) a nagyenyedi és kolozsvári bírálók szerint is egy bizonyos „Debreczeni Nemes Lakos Tudós Veres Mihály” nyerte el (X.). Hogy ez a téma bő két évtizeden keresztül a közérdeklődés tárgya lehetett Debrecenben, arról nem csupán Szentgyörgyi József írásai (a *Mondolat* alapszövege és Kazinczyhoz eljuttatott stílusparódiái⁴) árulkodnak, de erre véletlenszerűen fennmaradt szatirikus fiktív levelek is utalnak.⁵ E paródiák kedvező fogadtatása és terjesztése évtizedek múlva is befolyásolta a széphalmi mester viszonyulását a városhoz, mint ahogy azt is feltűnő érdeklődéssel követte, hogy a pataki professzorok közül kik kedvelték e műfaj termékeit. (Szentgyörgyi doktor – és a szintén paródiákat író Böszörményi Pál debreceni szenátor – világi tagja volt annak az egyházkerületi tankönyv bizottságnak is, amely 1801-ben a DGr tankönyv változatának kiadásáról döntött.⁶)

A DGr szerzőinek köréből Domokos Lajos főbíró – az országgyűlések bihari követeként, a Kollégium főkurátoraként és Fénelon-fordítóként is – sokat tett a magyar nyelv érvényesüléséért.⁷ A mű tulajdonképpeni szerkesztője Benedek Mihály, a „szent nyelveken”, azaz a latinon, görögön és héberen kívül az arab, a szlovák, a francia és a német nyelvet is elsajátította, és (egyes források szerint) a cigány nyelvet is tanulmányozta. Teológiai tanulmányai után három évig Bazel-

eljutott a kéziratuk) hasznosabbnak vélték a beérkezett művek „változást kívánó” részeinek átdolgozását, egybeszerkesztését és bőséges kiegészítését. Görög Demeter és Kerekes Sámuel levelét lásd: Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (a továbbiakban TtREK) Kézirattára, R585/30k.; Vö. Antal Alexandra, *A Bécsi Magyar Hirmondó mecenatúrájának működéséről (Görög Demeter levelei gróf Széchényi Ferenchez)*. Magyar Könyvszemle, 2013/4, 486.

⁴ Szentgyörgyi József szellemes levelét lásd *Kazinczy Ferenc, Levelezése*, kiad. (I–XXI:) Váczy János, 3:167–168, 653.sz. (A továbbiakban KazLev, kötetszám, lapszám és a levél sorszáma.)

⁵ Egy Benedek Mihály hagyatékában őrzött episztola („A’ módi szerént valójában ijjesztő és leghíresebb Úr!” címzésű levél) jelzete: TtREK Kézirattára R 585/30p. Hunyadi Ferenc és Böszörményi Pál hasonló írásairól: Thienemann Tivadar, *Német és magyar nyelvújító törekvések*, Budapest, Pfeiffer Ferdinánd, 1912, 60.

⁶ Konzisztórium-i jegyzőkönyv, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I.1. a. 9., 83. pont, 183. lap.

⁷ Gáborjáni Szabó Botond, *Hitvitáktól a grammatikusok dühéig, debreceniségtől a cívismantalitásig*, *Studia Litteraria*, 2021/1–2, 287–291.

ben, Utrechtben, Oxfordban és Göttingában tanult.⁸ A hasonló tanulmányutakat bejáró, tekintélyes életművet alkotó Hunyadi Ferenc illetve Szikszai György (a közel százszor kiadott *Keresztyéni tanítások* szerzője), szintén figyelemre méltó literátorok. Nagy valószínűséggel az utóbbi szerző a DGr egyik legeredetibb fejezetének, a „Származtatásról, vagy a Szók Formálódásáról” szóló XI. részének az írója. Jóllehet a Grammatika sokat köszönhet a közreműködők előtanulmányai során használt grammatikák mellett a három első helyezett pályaműveinek, ezt a részletet Sebestyén Árpád „összehasonlíthatatlanul jobb”-nak minősíti Földi János hasonló fejezeténél.⁹ (A XI. Résznek a „Szók formálódásáról” szóló „Tóldalékai” adják a nyomtatvány terjedelmének közel harmadrészét.) Benkő Loránd a század utolsó harmadának nyomtatásban megjelent grammatikáit, szám szerint 34 olyan művet elemzett, amelyek „normatív szándékkal nyelvi részletkérdéseket” tárgyalnak. A kor nyelvfejlődésének összegzője éppen (az összes közül a legszínvonalasabbnak értékelt) Debreceni Grammatikát említi példaként a szabályozott írásbeliségre, amit elsősorban Benedek Mihály szerkesztői tevékenységének tulajdonít.¹⁰

A több mint 225 éve megjelent mű tartalmának és vitatott részleteinek ismertetése azért is indokolt, mert a szakirodalom nagyobb figyelmet szentelt az irodalmi vezér haragvásaira,¹¹ mint a Grammatika szövegének önmagáért is figyelmet érdemlő értelmezésére. A DGr egyik legrészletesebb tartalomismertetése rendkívül jelentős felismerésekre jutott Kazinczy fellépésének irodalmi háttérét illetően,¹² maga az ismertetés azonban nem csupán a Grammatika mondandóját közvetíti, hanem a mester róla alkotott ítéletét is hordozza. Hasznos lehet

⁸ Tóth Ferenc, *A' Helvétziai vallástételt követő, túl a tiszai superintendentiában élt református püspökök élete ...* Györbenn, Streibig, 1812, 238–245.

⁹ Sebestyén Árpád, *Kétszázéves a „Debreceni Grammatika,” Megjegyzések egy máig tartó vitához*, A Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve, XXXIV, Debrecen, 1997. 21–41. A tanulmány 8. pontjának záró bekezdésében. <http://mnytud.arts.unideb.hu/sebesty.htm>

¹⁰ Benkő Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Budapest, 1960, 323, 327–328, 361.

¹¹ Kazinczy legfőbb aggodalma: „ezeknek tanításaik szerint literatúránk sohse előbbre lépni nem fog.” *KazLev*, 3:386, 786. sz. (1805.)

¹² A széphalmi vezér „irodalmi értékrendszerének kizárólagosságát az kezdhette ki legjobban, ha olyan nagy költő tűnt fel, aki számos ponton kapcsolódott az övével szembenálló normákhoz” – adott esetben a DGr szemléletéhez. Azért tartotta „veszélyesnek” Csokonait, mert a hazai hagyományt is folytatta és éltette, „szemben az ő klasszikus külföldi minták alapján tájékozódó ízlésével...” A debreceni poéta „megítélésének tehát nemcsak egy költői életmű a tétje, hanem bizonyos fokig a neológia elvei is...” GYAPAY László, *Kazinczy a debreceniségről, (Kölcsey Csokonai-recenziójának háttéréhez)*, *ItK*, 1998/1–2, 45. és 55–56.

ezúttal egy másik nézőpontból, a DGr alapelvei és a kor általános vélekedései felől tekinteni az ügy részleteire. Lényeges, hogy a burjánzó indulatok korántsem nyelvészeti szempontokra – ezek ritkán, sőt említést is alig érdemlő ürügyként jelennek meg –, hanem

1. A DGr köznépi hivatkozásaira és az ezzel egyértelmű kapcsolatba hozott irodalomszemléletre vezethetők vissza.
2. Az említett indulatok másik fő oka, hogy Kazinczy szerint a szépíró az – és nem a grammatikus – aki „szabad kéjű”, azaz „szabad hatalmú Ura 's Törvény szabója a' Nyelvnek,” aki az általános nyelvszokással és a nyelvtani szabályozással szemben akár erőszakot is jogosult.¹³
3. Mindezekon túl azért is érzékeny területet érintett a DGr szerzőinek tiltakozása a terjedő magyartalanságok és idegenszerűségek ellen,¹⁴ mert ezt Kazinczy és követői a nyugati irodalmi hatásoktól elválaszthatatlannak gondolták, és tudatosan kezdték alkalmazni.

A DGr állásfoglalása a „szófaragók” ellen

A Grammatika elvi bevezető része a magyar nyelv régóta elhanyagolt és mellőzött állapotának, a latin (mint európai közvetítő nyelv) hazai elterjedtségének, illetve a nagy nyugati nyelvek divatjának közhelyeszerű leírásával indít (XIII–XIV–XV.). A magyar nyelv presztízsének hanyatlásán sajnálkozó szerzők állást foglaltak a „*tsinosodás*” szükségessége, illetve az idegen, a szomszéd és a közötünk lakó nemzetek nyelvének tanulása mellett is (XV.).¹⁵

Anyanyelvünk egy ideje „*lábba kezdett kapni*” – eveztek a szerzők veszélyes vizekre –, felébredt a tökéletesítés szándéka, de ezzel „*ismét új bajok és akadályok következtek; a melyek Nyelvünk ékesítése helyett, annak rútitására 's rontására szolgáltak.*” Ezt a bajt „*a szükségtelen és helytelen*” új szavak okozzák, amelyek „*rész szerint igen vadak és alkalmatlanok,*” ezért „*az igaz Magyar füleknek botrányozására*” szolgálnak. (Csokonai a kor rendkívül pejoratív megnevezésével mondja „*pajkos szófaragóknak*” a sikerületlen új kifejezések alkotóit, „*törvénytelen ágyból született, tsonka, bénna Idétlen*”-nek minősítve iparkodásuk termékét.¹⁶) Az „*ékesség gyanánt*” alkalmazott idegenszerűségek oly gyakori

¹³ Lásd KazLev, 13:481, 3126. sz. 1816. és KazLev, 3:303, 741.sz. 1805. „[N]em akarjuk e, hogy a' mi Nyelvünk is szenvedje az erőszakot?”

¹⁴ A mester joggal tartott attól, hogy műveinek idegenszerűségei (soloecismusai) miatt „Klavigóban és Emiliában ξεινοῦν” (idegennek) fogják szólítani. KazLev 2:421, 477. sz. Kazinczy Kis Jánosnak. Novemb. 16d. 1797.

¹⁵ Bővebben: *Kazinczy és a Debreceni Grammatika kortörténeti háttere – csinosodás, izlés és idegenszerűség* c. dolgozatomban. (Debreceni Szemle, 2022/3. 288–296.)

¹⁶ Csokonai Kleist fordításának *Előbeszéd a Tavaszhoz*, c. előszavában a költő gúnyolódik azokon, akik az általuk nem ismert szavakat ellenzik, ugyanakkor ítélkezik az el-

riakká váltak, hogy ezek már a vármegyei hivatalos iratokban is feltűntek (XVI.). A fölöslegesnek vélt jövevényszavak között természetesen nem csupán fülsértőek akadtak: ének szavunkat szinte kiszorította az olasz „cancone”.

A kor valamennyi grammatikájával kapcsolatban mérlegelendő, hogy a „délbábos nyelvészet” hőskorában járunk, amelyben megbecsült személyiségek fejtegették, hogy Finnország elnevezése tulajdonképpen Finom országot jelent, sőt nyelvtudósok, így a Czuczor – Fogarasi szótár is szentesítették ezeket a vad elképzeléseket.¹⁷ A DGr alkotói hangsúlyozzák, hogy „Az új Szók tsinálása ugyan nem tilalmas, sőt hasznos és kellő, kivált a Tudományokban...” (XVI.), sőt a mesterségek terén is „Új szók nélkül szűkölködünk”.¹⁸ A példaként felsorolt torzulásokból az is kikövetkeztethető, hogy egyéb területeken – legalábbis az általuk kifogásolt formában – nem látták ennyire szükségesnek a változtatásokat. A szerzők ugyanis amellet kardoskodtak, hogy új szavak „találása” csak két esetben indokolt: „midőnn szükség van reá, és tsak úgy, ha helyesenn lészen.” A helyi közreműködők – valószínűleg Földi János álláspontját elfogadva – vélekedhettek úgy, hogy a „helyesen”, azaz a magyar nyelvi analógiák, („a’ Hasonló következés”) figyelembe vételével megalkotott új szavak tulajdonképpen nem újak.¹⁹ A DGr egyik legterjedelmesebb és legfontosabb, helyi szerzők által hozzáadott része éppen ezért kínált a szavak helyes formálásához könnyen követhető mintát, és ezért törekedtek olyan görcsösen a „helytelenkedés” kimutatására.²⁰ Többen vélekednek úgy, hogy valójában ez a Grammatika „kapatta rá a nyelvújítókat” a szóalkotás egyik legelterjedtebb módjára.²¹ Ez a következmény már azért sem tekinthető véletlenszerűnek, mert a Hadi és Más Nevezetes Történetek pályázati felhívása eleve megkívánta, hogy „a’ szók öszve rakásának módját-is, más esmératessebb nyelvektől megkülönm-

hatalmasodó nyelvi borzalmakon.

http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_szcsp_51

¹⁷ Tolnai Vilmos, *A nyelvújítás, A nyelvújítás elmélete és története*, MTA, Bp., 1929, 50.

¹⁸ DGr, i.m., 158. Jellemző módon egyedül Földi János 1118 új állatnevet alkotott. Nagy Sándor, *Földi János a grammatikus és a nyelvújító*, Hajdúhadház, 1929, 25.

¹⁹ „Nem is új szók ezek, mert igaz és valóságos magyar folyamatok...” *Földi János Magyar Grammatikája*, Közzéteszi Gulyás Károly, Régi Magyar Könyvtár, Szerkeszti Heinrich Gusztáv, 28. Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, Budapest, 1912, 11.

²⁰ Mert szabálytalanság, azaz „... Anomalia, mikor valamely szó másképpenn változik, mint sem az ahoz hasonló fónak formája, vagy a közönséges Regula hozná magával.” (DGr, 158.)

²¹ A Tóldalékok a XI. részhez, melyly vagyon a Szók formálódásáról c. (Szikszai Györggyel kapcsolatban már említett) fejezet. DGr, i.m., 239–352. Vö. Tolnai Vilmos, *A Debreczeni Grammatika és az elvonás*, Nyelvőr, 1904. XXXIII. 211–212. illetve Sebestyén Árpád, i.m., (A 9. pont első bekezdésében.)

böztetve, értelmes Regulákba” foglalják, illetve a tudós írók dolgozzák ki, hogyan lehetne „Nyelvünk természetével legmegegyezőbbben a’ szóknak más neveit is formálni.”²²

A hibásnak vélt szóképzésekkel kapcsolatos rugalmatlan, olykor akadémikuskodó érvelésükből arra lehet következtetni, hogy a szerzők a nyelvtani helyességet szinte mechanikusan fogták fel, holott a nyelv sokszor nem az ésszerűséget követő szabályok, szokások és logika mentén fejlődik. (Amint Gyarmathi Sámuel a pályázatra beküldött munkájában találóan megjegyzi: „Gróf Peterdi, Bárány Kuntzogi ... *Ez németes*, hogy elől a’ titulus, de mit tehetünk rólla, ha e’ hibát már meg-szokták?”²³) Kazinczy más ellenfeleivel – sőt a grammatikusokkal szemben általánosságban is – ezt a „cirkulussal” (körzővel és nem szabad kézzel) dolgozó racionális attitűdöt kárhóztatta. Mert a kor legismertebb magyar tudósai szintén a rögeszmék következettségével, egyértelmű, kizárólagos és merev szemlélettel óhajtották szabályozni nyelvhasználatunkat, sőt mindezt Révai Miklós és Versegly Ferenc kötelező országgyűlési törvények által tervezte foganatosítani. Kétségtelen, hogy akár tévednek a nyelvészek, akár igazuk van elemzéseikben, „az élet gyakran eljár az elmélet mellett ... a törvényest elvetve, a korcsot fogadja el...”²⁴ Ami a DGr-t illeti, különös, hogy a legapróbb nézetkülönbségek miatt is féktelenül mennydörgő Révai²⁵ többek között ezen a vitatható területeken is – a hibásnak minősített szóképzések terén, akárcsak a gyökérelmélet lehetőségeit illetően – támogatta a DGr felfogását,²⁶ sőt azért is bírálta az írókat, hogy „a köznyelvénél külön nyelv akartak teremteni”.²⁷

A Grammatika szerzői az V. Toldalékban – miközben rámutattak néhány hibára az új szavak alkotása terén – helytelenítettek olyan szavakat is, amelyek később beépültek nyelvünkbe.²⁸ A közreműködők hangsúlyozták, hogy a szóalkotás kényesebb vállalkozás annál, amint azt sokan gondolják, mert a „*Nyelv természetét*” sokszor éri sérelem (XVII.). A mű több pontján szóba kerül a ma-

²² *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1789. szeptember 25. 285–286.

²³ Simai Ödön, *Földi János Magyar Grammatikája*. Magyar Nyelv, VIII, 1912, 183.

²⁴ Tolnai Vilmos, *i.m.*, 1929, 6.

²⁵ „Már ekkor úgy nézte magát ... mint Ország’ Grammatikusát... hogy mind azok ellen, valakik az ő vélekedésétől csak egy hajszálnyira is eltávoztak, olly sikoltva protestált...” Pápay, *i.m.*, 429.

²⁶ „A’ Debretzeni Grammatika a’ nyelvnek tulajdonsága ellen származtatott, ’s egybefoglaltatott, több ilyen új tsodákat, helyes okon, és méltán oltsáról, az V. Toldalékban.” Idézi Tóth Péter, *Fejezetek egy grammatika regényéből*, Debreceni Szemle, 1998/1, 57.

²⁷ Tolnai, *i.m.*, 1929, 87.

²⁸ Az *elvégezni* helyett használt „*bevégezni*”-t hasonlónak vélték a *ledagadt seb*-hez, vagy a *megfolyt Dunához*, a *felület*-et az *alólat*-hoz és a *belület*-hez. DGr, *i.m.*, 305, 309.

gyar nyelv karaktere és egyéni sajátosságai, jelezve, hogy az alkotóknak nem csupán a sikerületlen szóalkotással volt gondjuk. Miközben Kazinczy purizmussal vádolta,²⁹ a DGr köre kifejezetten ellenezte az idegen szavak eltakarítására törekvő „purizmust”. Ezzel kapcsolatban érveltek a szükségtelen szavakról, éppen a „tisztogatás” legelterjedtebb megnyilvánulásai ellen fordulva. A debreceniek tehát védik a közösségi nyelv szokás által elfogadott, meghonosodott idegen szavakat, fölöslegesnek tartják helyettesítésüket új és ismeretlen magyar szavakkal. Szerintük ilyen megőrzendő idegen szó például a trombita, a vitorla és a mester (XVI. és DGr, 352.). Gessner *Idyllium*-nak 1788-ban kelt előszavában Kazinczy még ezen a téren is a Grammatikában foglaltakkal azonos módon nyilatkozott.³⁰

Bár a jövevényszavaktól nem idegenkedett, ez a „magyar társaság” rendkívül érzékeny volt a „nyelvi purizmus” szintaktikai, szórendi és nyelvhelyességi kérdéseire.³¹ Felróták az *„erőltetett, homályos és idegen Nyelvek természetéhez alkalmaztatott szóllás-formáit”* (XVII.). *„Sok példát lehetne erre felhozni: de annak másszor és másutt léssen az ideje és helye”* (XVIII.). (Néhány ilyen példát mégis tartalmaz a Grammatika főszövege, pl. 223. lapja is: *„sebesenn a szél az éjtszaka fűtt, lassan a szőlőbe menj”*.) Jóllehet a mester első és ekkoriban még sikeres műfordításaiban mellőzte a kirívó szóalkotást és szórendet, börtönbeli olvasmányai hatására jelentősen módosultak elvei: később kifejezetten a soloeizmusokra és a xenologizmusokra építette stílusának újszerűségét.³² A DGr által említett „elrettető példák” majdani publikálásának tervében tehát – akár formálódó elveire, akár elvbarátaira vagy követőire gondolt – fenyegetést is láthatott. A Grammatika elleni kemény fellépés egyik célja lehetett tehát, hogy Debrecen „leszoktatgassa” véleményének nyilvánításáról.³³

²⁹ „...a’ Debrecenismus ... az a’ puritánusi makacsság, melly nem mer ’s nem is akar semmit változtatni, bővíteni...” KazLev, 4:60–61, 880.sz.

³⁰ Az „új faragású szók és szóllások sértegetik a’ fület; ’s a’ jobbakonn is idegen íz esmerszik...” „Széltében élek mind addig az [meghonosodott!] idegen szókkal.” http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_szcsp_20_k

³¹ A kétféle purizmusról lásd Nyíri Péter, *„A magyar szó, ha rossz is, jobb mint az idegen”, (A német nyelvi purizmus és a magyar nyelvújítás), in Ragyogni és munkálkodni: kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk., Debreceni Attila és Gönczy Monika, (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010), 32.

³² E fogalmak lényege az idegen nyelvi sajátosságok átvétele, „A’ Grammatica’ törvényeivel és a’ szokással meg nem egyező szóllás...” Kazinczy Ferenc, *Tövissek és virágok*, Széphalom, 1811, 43.

³³ Fazekas Istvánnak, 1807. február 9. KazLev, 4:484, 1070 sz.: *„Debreczen ezután nem fogja olly igen bátor képpel lövöldözni villámjait...”* Sárközy Istvánnak, 1807., március 13., KazLev., 4:56, 1086.sz.: *„ezután Debreczen lassabb hangon fog dictátoroskodni”*.

Noha a „leszoktatgatás” érzelmeztörésekkel kísért manőverei nem voltak egészen eredménytelenek,³⁴ kétségtelen, hogy tíz-tizenöt évvel később szellemi életünk számos kiemelkedő képviselője – a Kazinczy által nagy reverenciával kezelt Dessewffy József, a Telekiek és mások – a leglényegesebb pontokon mégis a DGr-ban foglalt, vagy vele a lehető legszorosabb rokonságban álló nézeteket képviselték a mester ellenében. A „kollektív megelőzöttség” alapján elutasították „a nyelv egyéni uralhatóságának” tételét, és azt is igényelték, hogy a kölcsönzött szavakat nyelvünk „a’ maga... Geniussához alkalmaztassa.”³⁵ A Grammatika születése után még egy évtizeddel is próbálkozott a debreceniek egyike a DGr érveivel: „az idegen szóktól meg nem tompított hallású pallérozott füleknek még is kedvetlen érzést szereznek mind azok, mellyek nyelvünk philologiáján kívül, vagy épenn ellenire lesznek ... noha nem lehet tagadni, hogy a’ rossz szóhoz is, ha bár elejinténn ellenire van is az embernek, tsak hozzá törődik osztán utoljára...”³⁶

A DGr szerint a nyelv „rútítására” szolgáltak a nem született magyarok magyar nyelvű kiadványai, sőt úgy vélik, hogy azok is sok hibát követnek el, akik hivatali munkájukban „többsnyire *Deákul beszélnek*” (XVII.). Az utóbbi tételt időnként mintha saját szövegeikkel is illusztrálni kívánnák. „[Á]mbár láttattak magoknak úgy tudni a Magyar Nyelvet, mint magok született Nyelvét” (XVII.), a DGr is tartalmaz egy-két (iméntihez hasonló) tősgyökeres latinizmust. Benkő Loránd 250 író közel 600 művének elemzése alapján vélekedik úgy, hogy a kor egyik legelterjedtebb toposza szólt a „nagy merészen” írogatókról, „a’ kik... **nem** anyjok és dajkájok tejével szopták volt” a magyar nyelvet, mint ahogy igen sok gondot okozott az is, hogy a nyomdászok jelentős többsége német anyanyelvű volt, vagy egyáltalán nem tudott magyarul.³⁷

A köznép tiszta magyarsága és az esztétikum

A DGr Előljáró Beszédének, és Földi János Magyar Grammatikája „eggyügyüen, nem fellengösön” írott szép előszavának egyik legfontosabb különbsége, hogy az utóbbi (ahol egyáltalán említi) fenntartásokkal szól a köznép nyelvél-

³⁴ Sok példa közül egy: „Valaki ott [Debrecenben] szívta a’ levegő eget, az impestálva van.” KazLev, 4:232, 957. sz.

³⁵ S. Varga Pál, *A nemzeti költészet csarnokai, A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi Kiadó, 2005, *A vitapartnerek nyelvszemlélete* c. fejezetben, 351–362.

³⁶ Szentgyörgyi doktor stílusparódiával kezdte levelét: „Egyenetlenül betsúlnél engemet, ha magadnak bé hagynád esni, hogy ... én a’ Magyarírás-állítók között, kik között Te igen fel eső elővonódást fejezel meg, egy tündöklő mángorlót kívánnék játszani...” Kazlev, 3:167-168. 653.sz. 1804. február 22.

³⁷ Benkő Loránd, *i.m.*, 1960, 173-174, 208–209, 242–243.

ről.³⁸ A DGr alkotói kifogásolták, hogy az írók és fordítók nem őrzik a magyar nyelv természetes egyszerűségét (simplicitását, azaz korabeli szóval *együgyűségét*), azokat bírálták, akik „*Alávalóságnak tartották, hogy aszerint szóljanak és írjanak, a mint a Magyar Nyelvnek természeti folyamatja hozza magával*” „*hanem szokatlan, idegen ... színekkel találták azt ékesgetni.*” „*Rendkívül való*” kifejezési módokat keresnek, „*gondolvánn, hogy úgy lesz szép ... 's úgy lesz nem tudni mitsoda felség és magasság benne, ha azt, nem a köz-nép Nyelvéhez alkalmaztatják, holott ... a Köznépnél vagy a tiszta Magyarság... a melly leg kevesebb idegen Nemzetűekkel volt eleitől fogva megegyedve.*” (XVIII.). Mint Debreczeni Attila felismerte, „a felség és magasság egyértelműen utal a kassai Magyar Museum programjának központi fogalmaira, s azon szövegszervező eljárásokra (például homályosság, szokatlanság), amelyekről Kazinczyék a vágyott hangnemek megteremtését remélték.”³⁹

A széphalmi mester és tábora olyan stílusrétegek meghonosítására törekedett, „amelyek eltávolodtak a természetes és szokásos beszédmódoktól,”⁴⁰ és ettől a szándéktól aligha függetlenül alakult ki az 1820-as évektől az almanach líra „virágosan érzelgős” nyelve.⁴¹ A 18. század retorikai-stilisztikai irodalmának kiemelkedő francia szerzői, Du Marsais és Fontanier Európa-szerte ismert munkásságában számos Kazinczy felfogásával rokon tétellel találkozunk: egy egyszerű, hétköznapi, illetve egy keresett, mesterkéltnél, különleges nyelv létezésével, amelynek emelkedett hatása a szavak újszerű kapcsolódásának köszönhető. A nyelv francia mesterei szerint a különleges trópusok és figurák olykor visszaélésekhez vezethetnek, elcsúfítják a szöveget, de a helytelenséget leginkább akkor érezzük, ha ez „nem nyer esztétikai igazolást.”⁴²

³⁸ Földi János, *i.m.*, 64. és 112. (Pl. „Régulákhoz... nem tudó Köz nép szájában a' szókhamar ficzomodnak.”)

³⁹ Debreczeni Attila, *Ki ütött vissza először, avagy a Debreceni Grammatika és Kazinczy = Margonauták, Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, Szerk. Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla, Vaderna Gábor, I., Reciti, Bp., 2009, 46.

⁴⁰ Du Marsais nagyhatású értekezését (*Traité des tropes*, 1730) idézi Kemény Gábor, A nyelvi kép, mint "rendellenesség", *Magyar Nyelvőr*, 123 (1999): 2. pont 1. bekezdésében. <http://nyelvor.c3.hu/period/1233/123304.htm>

⁴¹ „Kebleitek lelkesedésétől, mint gyöngyellő forrás nedűjéből fakadand tartóssá a' magyar társalgás életvirága...” idézi jellegzetes példaként Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, *A magyar nyelv története*, Szerk., Benkő Loránd, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1967, 557.

⁴² Tzvetan Todorov, *Trópusok és figurák*, Helikon, 1977/1, 4–8. <http://www.irodalomelmelet.atw.hu/todorov.pdf> Du Marsais műve (*Des Tropes ... Troisième Édition, Á Paris, MDCCLXXV.*) egész Európában hatott, Lipcsében már 1757-ben német nyelvű kiadása jelent meg.

A vezér kultusza hosszú időn át hátráltatta azt, hogy értékelői a mester műfordításainak egyenetlenségeire vagy félresiklásaira is figyeljenek. Azoknak, akik munkáit mégis érthetetleneknek, vagy nyelvrontónak minősítették, így válaszolt: „Marmontelem... nem úgy szóll, hogy minden Olvasó érthesse, hanem úgy mint egy magyarúl jól megtanult és akarva soloecisszáló Francia fogna szóllani...”⁴³ Művészileg ígéretes elképzelése értelmében egy-egy fordításával nem csupán az adott mű tartalmi értékeit igyekezett közvetíteni, hanem egyúttal a nyelvi sajátosságokhoz történő igazodással is próbálta megjeleníteni az őt vonzó távoli világ különös karakterét, amelyben az eredeti műalkotás megszületett. A „Köznép” szempontjából említést érdemel Kazinczynak a „magaskultúra” iránti kizárólagos hódolata is, amely az olvasók többségének tudatos kizárásában, a kiválasztott kevesekhez címzett mondandóban mutatkozik.

Kazinczy és a debreceni szerzők nézetkülönbségének az egyik legfontosabb komponense lehet esztétikai szempontból, hogy a felek eltérő fogalomkörökben gondolkodtak: a DGr a teljes Literatúrára⁴⁴ (Litterariára) tekintve összegezte elveit, tehát a szépirodalomnál jóval tágabb aspektusból. A szerkesztők a természetességet, a tiszta és világos kifejezőmódot többre értékelték a szokatlan, idegenszerű megoldásoknál. Számukra az egyik leglényegesebb stúdium a retorika lehetett, a „meggyőzés eszközeinek összességével foglalkozó tudomány.”⁴⁵ Az ide tartozó szakterületek többsége racionális eszközökkel dolgozott, míg a széphalmi mester szempontjából az volt a lényeg, hogy a nyelv „a’ gondolat és az érzés festésére” alkalmas legyen.⁴⁶ Mint írja, „az Aesthetica kárhoztatja az olly mívet, mellyben a’ tanítás inkább érezteti magát, mint a gyönyörködtetés...” de ő maga is hozzáfűzi: „noha a’ kettő megállhat együtt”.⁴⁷

Az irodalmi vezér gyorsan reagált egy folyamatra, a modern szépirodalomnak az írott ismeretek összességéből történő kiválására, „funkcionális” elkülönülésére. Főszerepet játszott egy új karakter és a hozzá közelítő utak meghatározásában, miközben a szépirodalom jelentőségének és részesedésének növekedése még a német könyvpiacra is csak 1775 és 1800 között vált érzékelhetővé.⁴⁸ Ugyanakkor a helyzet újszerűségét és az övétől eltérő megközelítések létjogo-

⁴³ Idézi Tolnai, *i.m.*, 1929, 122.

⁴⁴ Pápay Sámuel (*i.m.*, 1.) definíciója szerint a „Könyvekből ’s írás olvasás útján szerzett tudományok” összessége.

⁴⁵ Adamikné Jászó Anna, *A stilisztikai kategóriákról*, Magyar Nyelvőr, 2019/1, 3.

⁴⁶ Kazinczy Cserey Farkashoz szóló levelében, 1821-ben. *KazLev*, 17:351, 3935.sz.

⁴⁷ Kazinczy Ferenc, *Tövissek és virágok*, Széphalom, 1811. 47.

⁴⁸ A szépirodalmi termés 1700-ban 3, 1775-ben 14, 1800-ban már 27% volt, a latin könyvek aránya pedig a lipcsei könyvvásár 1740. évi 27,7%-os részesedéséről 1800-ig 3,97%-ra csökkent! Barbier, Frédéric, *A könyv története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 258. és *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerk. Guglielmo Cavallo – Roger Chartier, Balassi Kiadó, Budapest, 2000, 338.

sultságát mutatja, hogy szórakoztató irodalmat még a kor (nők által egyáltalán nem látogatható) német olvasótársaságai sem szereztek be,⁴⁹ és a regények Magyarországon is inkább női olvasmánynak minősültek. A nyelv megújítását viszont az összes tudományterület megkövetelte. A kortársak közül szintén a Litteraria tágabb nézőpontjából érvelt Bessenyei, Péczeli, Batsányi, Kármán, Csonkai és Révai, sőt a DGr megírása után közel 15 évvel Pápay Sámuel is — „új korszak nyitányaként” méltatott első irodalomtörténetünk írója.⁵⁰ A didaktika és az esztétika valóban „megállhat együtt”, viszont az iménti névsor értelmében az általánosabb szemlélet nem áll semmiféle logikai kapcsolatban a stiláris érzékletlenséggel.

A DGr *idegen nemzetűekkel nem keveredett köznép tiszta magyarságával* kapcsolatos megállapításai összhangban álltak a kor talán legjelentősebb nyelvfilozófiai fordulataival, melynek beálltával „kizárólagosként fog jelentkezni a közösségnek saját nyelvisége”, „a nyelvet felváltja az anyanyelv kategóriája”, amely „a nemzeti különőség speciális jele.”⁵¹ A felvilágosodás univerzális tendenciáival szemben a 18. század második felétől megsokasodtak, és több európai gondolkodónál szinte egyidejűleg jelentkeztek azok a tanítások, amelyek szerint a nemzeti nyelvek olyan sajátságokkal rendelkeznek, amelyek egyedül rájuk jellemzőek. A népiség-népiesség kezdeteivel és a nemzeti eszme születésével is összefüggő gondolatok annyira áthatották a század utolsó harmadának mentalitását, hogy ezek már inkább tartoztak a korhoz, mint egyes szerzőkhöz.⁵² Bár Herder egyes művei – melyek a nyelvet a „nemzeti karakter” megnyilvánulásként tárgyalják – az 1780-as évek végén már jelen voltak a Debreceni Kollégium könyvtárában,⁵³ ez a tény a gondolatpárhuzamok ellenére sem tekinthető filológiai bizonyítéknak. Göttingeni professzori működése és erősebb helyi könyvtári jelenléte folytán nagyobb lehetősége lehetett a debreceniek befolyásolására Jo-

⁴⁹ Neumer Katalin, *Gondolkodás, beszéd, írás*, Bp., 1998, 121.

⁵⁰ Csetri Lajos, *Amathus, Válogatott tanulmányok I.*, L'Harmattan, Budapest, 2007, 33.

⁵¹ Margócsy István, „A Révai–Verseghy vita”, in *Emlékkönyv a Szolnokon 1987. március 27–28-án lezajlott anyanyelvheti országos megnyitó és Verseghy-tudományos ülés szak anyagából*, In memoriam Verseghy Ferenc, (Szolnok: Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1988), 51.

⁵² Herder több tézise magában foglalja Condillac és Rousseau széles körben ható elméletének szintézisét is. Kelemen János, *A nyelvfilozófia rövid története, Platontól Humboldtig*, Áron Kiadó, Budapest, 2000. 121. – Vö. Kelemen János, *A népszellem és a nyelv géniusza, Herder korai nyelvfilozófiája*, Klny. a Világosság 1977. decemberi számához, 11–12.

⁵³ Pl. Herder: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Rigae, 1785. Lásd TtREK Kézirattára, az R 71/9-es katalógus E-H betűit tartalmazó kötete, 137. verzó.

hann David Michaelisnek,⁵⁴ akinél már Herder előtt megjelent a „nyelv géniusának” fogalma és azt hirdette, hogy „az egyéni nyelvhasználattal szemben a nép nyelvét illeti az elsőbbség”.⁵⁵

A köznép nyelvének megbecsülése nem csupán a DGr alkotói körében mutatkozik Debrecenben. Tetten érhető ez Csokonai véleményében is, meglepő módon még a nyelvi leleményességre vonatkozóan is: „Bizony a’ *szegény* Községnek ma is több *Genieje* van, mintsem azoknak, a’ kik szégyenlenek a’ közé számláltatni: ő a’ maga új ideáit is ki meri magyarul tenni, ’s ha reá kész szót nem talál, bátorkodik tsinálni”.⁵⁶ A Grammatika – a kor egyik közhelyével élve – uralkodói ill. országgyűlési végzéssel honfiusított „indigénákhoz” hasonlította befogadott jövevényszavainkat. („[A]djuk-meg inkább kész szívvvel, a *Hazafiságot*, a jó féle idegen Szóknak; mint sem helytelen új Szókat tsináljunk.” DGr, 352.) Csokonai időnként továbbgondolta a DGr üzenetét: a befogadott szavak ugyan „nem magyarok; de vagy a’ Nyelv’ Királyától, az *Usustól*, petsétes levelet kaptak, vagy a’ Magyar Tudósok’ Diétáján *hungarizáltattak*”. A debreceni költő ugyanakkor elvárta az idegen eredetű szavaktól, hogy „külföldi ruhájokat levetkezzék, idegen hangejtéseket megszelídítsék, és még a’ legutolsó Magyar jobbágy’ füleinek is botrányozást ne tsináljanak.”⁵⁷ Nem véletlen, hogy Kazinczy tábora (vezérétől elszakadása előtt) a DGr „legfőbb vétjét” is felismerte a költő állításai között: „a köznépé az igaz magyarság, az idegennel nem egyveleges magyarság.”⁵⁸ Az idegen nyelvi hatások befogadásán munkálkodó széphalmi mester még hosszú évekkel a DGr megismerése után is maró gúnnyal reagált a köznép tiszta magyarságának tézisére. Bár levelezésében rendszeresen Domokos Lajos „Bíró Uramat” emlegeti a téma kapcsán, a négy idegen nyelven is kiváló főbíró nem volt egészen alkalmas a „mendikás” költészet póriasságának reprezentálására. A mester éppen ezért – Vitkovics Mihályhoz címzett episztolájában – egy sallangos kostök zacskóval jellemzett fűzfapoétával mondatta el, hogy „Magyarnak én azt ismerem ’s csak azt,/ ... a’ kinek/ Szép nyelve még nincs elkeverve mással...”⁵⁹

Amint erre Gyapay László idézett tanulmánya figyelmeztet, az irodalmi vezér hasonló eljárással kísérelte meg „a vidám természetű poéta” helyett szerényebb

⁵⁴ A TtREK R 71/9-es kéziratos katalógusának I–O betűig terjedő kötete 97v.–98. lapján Johann David Michaelis 30 művével szerepel.

⁵⁵ Kelemen János, *A népszellem... i.m.*, 13–14.

⁵⁶ Csokonai Vitéz Mihály, Előbeszéd [*A’ Tavaszhoz*]
https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_tan_04_k

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Kölcsey Ferenc, *Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítéltetések*,
<https://mek.oszk.hu/06300/06367/html/01.htm#175>

⁵⁹ Debreczeni Attila, *A Tövisek és virágok kötetkompozíciója és szöveghálója*, *Studia Litteraria*, 2019/3–4, 99–100.

képességű költőkkel kapcsolatba hozni a DGr irodalomszemléletét – Gyöngyösivel és Mátyásival – akiket Kis Jánosnál és Dayka Gábornál alacsonyabb rendűnek ítélt. Csokonai halála után ugyanezen okból próbálta átírni az egész életművet a saját ízlése szerint, mert amennyiben a hazai hagyományok felől is vezetnek utak a legmagasabb szférákba, kártyavárként dőlhet össze az ő „nyugoti” koncepciójának *egyedül üdvözítő* volta.⁶⁰ Noha időnként taktikusan igyekezett elkerülni a költő említését, a legújabb kutatás kimutatta, hogy amikor a mester kommentárjaiban a Pöbel (az „alja nép” és a hozzá köthető irodalom) „alakot ölt, az mindig a Csokonai és Debrecen körüli régi viták szövegghálóját idézi meg.”⁶¹

A megvetett köznéphez forduló nyelvszemlélet, és egyáltalán e széles réteg figyelemre méltatása az etno-kulturális nemzetfogalom létrejöttének fontos láncszemévé válhatott.⁶² A Grammatika bőségesen sorolja a naiv etimológiák számos korjellemző példáját – ha általában nem is a Stockholm = Istókhalma színvonalán⁶³ – miközben egy-egy revelatív tévedése nyomtatásban is megörökíti e szerzői kör „freudi parapraxisokhoz” közeli „elszólását”. Mivel a „*Bán, Pán, Tót Nyelvenn ... nagy Urat*” jelent, a Grammatika a *bánt* igét nem tartja képtelenségnek abból származtatni, hogy „*a köznép az ilyeneket rend szerint nyomorgatóinak tartja*”(DGr, 300.). Ez a köztes, közvetítő, tanító és lelkigondozó értelmiségi közeg nem csupán grammatikai nézőpontból látta azt a népréteget, amelynek nyelvét művének középpontjába állította. Az *irodalmi népiesség* születéséről és kiteljesedéséről írva Horváth János megállapítja, hogy „a nagy mozgalom kútfejénél” a nyelv áll „alapvető néphagyományként”. Az ő értelmezésében a népies mozgalom az „elidegenítő” kazinczyánus tendenciák, a beszivárgó idegen hatások „ellensúlyaként” jön létre, melynek eredményeként a 19. századi modern népiség már „az ú. n. köznépben” látta a „hagyomány legmegbízhatóbb letéteményesét”.⁶⁴

Anyanyelvünk sajátosságainak, egyedi vonásainak keresésével, és ezek megbecsülésével is összefügg, hogy a DGr teljes szövegében közel százszor fordul elő az „idegen” fogalma, így pl. az „*idegen nyelvek természete*”. Egyik előfordulás esetében sem érzékelhető a 19. század nacionalizmusainak idegenellenessége, pusztán a deformáló nyelvi hatások ellen védekeznek egy új nemzetfogalom előhírnökei. Herder ide vonatkozó tanítása szerint „az idegenek utánzása helyett minden közösségnek kötelessége, hogy a nyelvben, a szokásokban, a költészet-

⁶⁰ Gyapay László, *i.m.*, 55–56.

⁶¹ Debreczeni Attila, *A Tövis és virágok i.m.*, 89.

⁶² Debreceni diák volt az „Eggy a nyelv és eggy a nemzet” jelszavát meghirdető (Minden Gyűjtemény. II. 92.) Péczeli József révkomáromi lelkész, lapszerkesztő, Varjas János debreceni professzor veje is.

⁶³ Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, *i.m.*, 552.

⁶⁴ Horváth János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*, 2. kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 11,14,17.

ben megtestesülő szellemi alkathoz hűen önmagát valósítsa meg” és mindez „egyetlen jelszóban foglalható össze: légy önmagad!”⁶⁵ A nem magyar anyanyelvűek jellegzetes hibájaként említik a szerzők a „*búsúllak téged*” fordulatot,⁶⁶ és „*Kortsos Magyarság*”-nak minősítik Péternek és Andrásnak „*a Péter*” és „*az András*”-ként való említését, kivéve, ha „*Ragaszték járul melléjek, mint: a Péteré...*” (DGr, 18.)

Az „*elegyedés*” „*együtt lakás*” káros nyelvi hatásairól általánosan elfogadott hiedelmek éltek ekkoriban, ezt tartották a nyelvi „*korcsosulás*” fő okozójának. Az egyes nyelvváltozatok értékének a 18. század második felében kifejezetten az volt a mércéje, hogy „milyen arányban keveredett idegen nyelvű népekkel a szóban forgó vidéknek magyar lakossága”.⁶⁷ A DGr „*idegen nemzetűekkel*” kapcsolatos fenntartásait tehát tévedés volna bezárkózásként, vagy idegen kultúráktól való viszolygásként értelmezni, mivel a Grammatika meglehetősen pontosan szól a magyar nyelv egyediségének és a nyelvhasználat „*természeti folyamatjának*” féltéséről.

A debrecenieknek ugyanis – mint az iménti példákából is láthatjuk – gyakori tapasztalataik voltak az idegenszerű szólásmódról, a „természetellenes” nyelvhasználattal nem csupán a legújabb fordításirodalomban találkoztak. Az évente négy ízben két hétig tartó nagyvásárok idején a tízezret is meghaladta a városba érkező szekerek száma, folyamatosan jelen voltak a felvidéki, balkáni és egyéb kereskedők.⁶⁸ (Ez nyilván más jellegű érintkezés és tapasztalat, mint a vegyes etnikumú területek népeinek tartós egymásra hatása.) A század végén a helyi országos sokadalmat egy erdélyi szász utazó kedves füllentéssel nevezte Európa legnagyobb vásárának, a megjelenő tucatnyi népről és nyelvről felsorolásszerűen is megemlékezve.⁶⁹ Az idegen nyelvek ismerete nem csupán az értelmiség, de a kereskedő, és bizonyos mélységben a szállítással foglalkozó

⁶⁵ Kelemen János, *A népszellem... i.m.*, 19.

⁶⁶ További példa: „*Szükség volt ezt felhozni az Idegenekre nézve: hogy ... a Húzásos [ékezetes] Betűket élesenn, a Húzatlanokat pedig röviden mondják, ... Hibás volna. p. o. így szólni; '... jó napot, apád a víz, e helyett, jó napot, apád a víz'*” (DGr, 277.).

⁶⁷ Göböl Gáspár egyik szereplője „a’ Magyar nyelvet, a’ téjjel egygyütt bé-szívta, nem nagy korában tanulta, valóságos Magyarok között gyakorlotta; nem olyanok között, kiknek fele része egy Nemzet, a’ másik más... Nem tsuda, ha az ilyenek között tiszta Magyarsággal *nem* beszélnek még azok is, a’ kik különben született Magyarok volnának.” Benkő Loránd, *i.m.* 1960, 265, és 285.

⁶⁸ A városban máig használt utcanevek is jelzik azon kereskedők származási helyeit, akik a város adott részein áruikkal megjelentek: így pl. a Szepességi és a Kandia utca (az utóbbi a görög gyűjtőnéven tömegesen érkező, részben balkáni – cincár, stb. – kereskedők utcájának neve).

⁶⁹ Glatz Jakab, *Freymühtige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. Teutschland*, 1799. 20.

réteg számára is egzisztenciális kérdés volt.⁷⁰ A Kollégiumban folyamatosan tanult néhány szlovák vagy cipszer származású evangélikus diák (az ismertebb nevek közül pl. Kazinczy levelezőtársa, Rummy Károly György is itt tanult magyarul⁷¹), így a cíviseknek voltak fogalmaik a vegyes etnikumú vidékek lakóinak nyelvhasználatáról, és annak hatásáról környezetük magyarságára. Emellett igen sok cívis küldte cipszer városokba, azaz „német szóra” gyermekét – és ugyanígy érkeztek a felvidékiek magyar szóra.

Az 1830-as évekig irodalmunk megvetendő, nevetséges alakjaként szerepelt a paraszt, a cseléd, és általában a falu.⁷² A kor íróinak jelentős többsége harsányan ítélte el a paraszti beszédmódot, sőt azokat is, akik „a’ két országnak... minden Ganéj Dombjait feltúrják... avúlt, rozsdás goromba Paraszt szót akar-nak egybe gyűjteni...”⁷³ A DGr az alábbiakat fűzte a köznép tiszta magyarságá-ról írottakhoz: „nem azt akarjuk mondani, hogy a p a r a s z t o s é s b á r - d o l a t l a n b e s z é d v o l n a mindenbenn, a tiszta szép Magyarság... mivel azoknál tsinosabb és alkalmatosabb szók is vagynak Nyelvünkben” (XVIII.). Bár a kor műveltségi viszonyait jól ismerő „társaság” elhatárolódott a paraszti beszéd nyersebb vonásaitól, ennek ellenére a szakirodalom bizonytalan azon a téren, hogy mit értett a Grammatika a köznép nyelvén, és magán a köznépen. Nyelvi vonatkozásban (a DGr szövegében) elsősorban a szintaktikai jellegzetes-ségek, és az ún. „természeti folyamat” mutatkoznak a leghangsúlyosabbnak. A tágabb kérdéskör monográfusa a köznép nyelvének „az eredeti magyar nyelvvel való azonosítását” érzékeli, ugyanazt a logikát ismerve fel, mint amelyik a költé-szet terén „a népi és a régi azonosításában” működött.⁷⁴ Mivel ekkoriban a forrá-sok a „szegény község” alsó és felső rétegeiről egyaránt szólnak, minden bi-zonnyal a köznép nyelvéhez értendő az az emelkedettebb nyelvi réteg is, ame-lyet a Grammatika szerint a nép elvont vallási témák esetében is megért, azaz ide sorolhatták a közvetítő „vidéki” értelmiség szólásmódját is. Mindenesetre a deb-receni szerzők tudatosan kerülték a nyelvjárási jelenségeket. Miközben a köznép alsó rétegei (bizonyára Kazinczy „sulyomkofái” is) „a -búl, -bül, -rúl, -rül, -túl, -tül, ragalakok”-at használhatták beszélt nyelvükben, nyolc elemzett debreceni

⁷⁰ Gáborjáni Szabó Botond, *Hitvitáktól...*, i.m., 2021, 304., a 170. lábjegyzetében idézett forrás szerint a kamatos kamat elsajátítása után német és pl. szerb nyelvleckékre leányok is jártak, még a 19. század végén is...

⁷¹ Borzsák István, i.m., 90.

⁷² Horváth János, i.m., 246. (A szerző igen ritka kivételként említi Katona József Tiborcát.)

⁷³ Az idézet folytatása: „s azokkal akarják csinos Úri Nyelvünköt szaporítani ... Tatár nyelvű akarják tenni, azzal szép Nemes Nyelvünköt ...” Benkő Loránd, i.m., 1960, 277.

⁷⁴ S. Varga Pál, i.m., 292.

író közül egyetlen egy írta „véletlenül, figyelemkihagyásként” az utóbbi formát az általa is alkalmazott -ból, -ből változatok százainak sorába...”⁷⁵

Ami a paraszti beszédnél „tsinosabb és alkalmazatosabb szók”-at illeti, a szöveg más helyeit is mérlegelve, nem csupán a szókincs volt lényeges számukra, hanem a nyelv sajátos természetének, „tisztaságának” őrizete, melyre a köznépnek – ezen belül leginkább a parasztságnak, idegen hatásoktól elzárva – nagyobb esélye lehetett. A köznép beszéde „kedvesség nélkül valónak” tűnhet, amikor „közönséges, ... durva és alacsony” témákról szól. Ugyanakkor, ha „a Köznép beszédének módját illendőképpenn elrendelve, derék és elmés dolgok előadására” fordítjuk, úgy, hogy a neológia túlzásait is elkerülve „semmi idegen és erőltetett tzi-frázatokkal ne éljen”, mindenki megláthatja, „mely szép, világos, és magát kedveltető tiszta Magyarság lészen az” (XIX.). A Grammatikát létrehozó társaság azt is megkockáztatta, hogy a Köznép számára a „derék” dolgokat, magvas gondolatokat nehezebb világosan és értelmesen előadni mint „tzi-fránn, tsűrve-tsavarva... felségesenn” (XX.). A kor egyik kedvelt toposza lehetett, hogy a nyelv a gondolatok öltözetje. A DGr alkotói tisztában voltak a nyelvi rétegek sokféleségével: külön említik azokat, akiknek van ünneplő és egyéb ruházatuk is, megkülönböztetik a „közönséges és a mesterséges beszédet”, illetve a „köz beszédet” „az Írásbeli és tudósok’ beszédétől” (XIX., és DGr, 20.).

A Grammatika szerzői szerint „... akármely derék és magas dolgokat is, elő lehet a Köznép Nyelvén adni.” Sőt: „nem is jó magyarság az, a melyet a köznép könnyen meg nem ért...” (XX.). Ebben a felfogásban a nemzet nem más, mint „kódközösség... amelynek bármely tagja számára elérhető az illető nyelven adott tudás.”⁷⁶ Álláspontjuknak ismét tulajdonítható olyan szemlélet, amelynek értelmében a beszéd vagy írás lényege a gondolatok pontos kifejtése, így a hatékony szólásmód nagyobb koncentrációt igényel, mint az általuk mesterkéltnek ítélt tálalás. Az adott szöveggörnyezetben nem zárható ki egy olyan vélekedés sem, amely szerint a stiláris eszközök nem válhatnak fontosabbá az üzenet célba juttatásánál. Ez a nézet Kazinczy kifejezetten szépirodalmi nézőpontjából szintén eretnokség lehetett. A DGr szerzői úgy látták, hogy aki a magas gondolatokat „a Köznép nyelvén ki tudja magyarázni, az éri el... a tiszta és valóságos Magyarsággal való beszédnek ’s írásnak mesterségét.” (A kor német nyelvfilozófiai irodalmában szintén erősen hatott az a gondolat, hogy egy közleménynek „az egész nyelvi-kulturális közösség” számára érthetőnek kell lennie. Összefügg ezzel a tétellel, hogy a nyelvszokás megelőzi az egyéni nyelvhasználatot, illetve az a követelmény is, hogy a nyelvszokás „töretlensége” érdekében „az idegenből vett elemeknek a saját nyelv hagyományozó mintázatához kell idomulniuk.”⁷⁷)

⁷⁵ Benkő Loránd, *i.m.*, 1960, 470.

⁷⁶ S. Varga Pál, *i.m.*, 292.

⁷⁷ S. Varga Pál, *i.m.*, 290.

A köznyelvnek a megújítandó nyelvvel kapcsolatos (bármilyen szinten történő) figyelembe vétele ismét próbára tehetné a széphalmi mester türelmét, ő ugyanis esztétikai megfontolásból csak a szépirodalom hatását kívánta előmozdítani a köznyelvre vonatkozóan, és idegenkedett attól, hogy az élőbeszédnek, a piaci, utcai és egyéb „populáris alacsony szövegeknek” termékenyítő hatásuk lehet az irodalomra.⁷⁸ Volt idő, amikor úgy vélte, a fennkölt dolgok egyáltalán nem tartoznak mindenkire, még az irodalomfogyasztók „seprejére” sem: „...érzem, hogy a 'Világosság' el-fogadására kevés emberek, és csak a 'jó-szívűek' alkalmasok...”⁷⁹ „Pórsereg erre! Lőrét árulok s nyírvizet, édes ital!” – szövege a későbbi *Fentebb stylus* c. versében.⁸⁰ Kétség kívül egy világ választja el az iméntieket a debreceni értelmiségre jellemző felfogástól.

A kritika éle: „ki ne ríjjon belőle, hogy fordítás”

Noha a Grammatika kifejezetten nyelvészeti megfontolásból használja a „rút” és a „dísztelen” jelzőket, a hagyományos kazinczyánus nézőpontból e szerzői körnek nincs „esztétikai, stilisztikai érzéke,” ráadásul – mivel a mű erre valóban nem tartalmaz külön írásbeli felhatalmazást – „a szépírónak semmi jogot nem ad a nyelvvel való önkényes bánás.”⁸¹ Az iménti narratíva értelmében a DGr már azáltal is korlátozta az írók szerepét és sértette méltóságát, hogy a köznépre hivatkozott. Az Előljáró Beszéd valójában mégiscsak felmutatja az esztétikai érdeklődés szerény jeleit: oldalakon keresztül foglalkozik az 1770-es évektől rohamosan gyarapodó fordításirodalom torzulásaival.⁸² A szövegben nyoma sincs az idegen kultúrák elutasításának, a szerzők viszont valóban lehangolónak tekintik a közelmúlt hazai összképét. A művek jellemzésében sorakoznak az ítélező jelzők: *ártalmas, erőtlenséges, káros, erőltetett, homályos...*

Miközben a széphalmi mestert és körét nyilvánvaló elégedettséggel töltötte el az irodalmi termés gyarapodása – a pezsgés ténye nem is indokolatlanul – a DGr Előljáró beszédében kétségkívül olvasható egy-két vaskosabb megjegyzés: „Nem abban kellene azért a fordításbéli hűséget tartani, hogy szóról-szóra lenyögjük azt, a mit az idegen nyelvben találunk, hanem abban, hogy a dolgokat... igazán és az Írónak tényleg szerint adjuk elő; és hogy a benne lévő erőt is, valamennyire csak lehet, kitegyük. Erre pedig szükséges, hogy az idegen Nyelvű Íróbann, nem csak a szókat, hanem a dolgokat is értsük” (XXI.) – azaz a felkészületlen, diletáns fordítókat is bírálták. „A magyar Szájában soha nem forgó idéten szövege-

⁷⁸ Benkő Loránd, *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*, Nyelvtudományi értekezések, 113, Bp., 1982. 19-22.

⁷⁹ Orpheus, 1790. Lásd: <http://epa.oszk.hu/01000/01031/orpheus.htm>

⁸⁰ Kazinczy, *Tövis és virágok*, i.m., 10.

⁸¹ Tolnai, i.m., 76.

⁸² A kor termését lásd Radó Antal, *A magyar műfordítás története*, (1772–1831. Bp., 1883.) c. kötetének végén.

sok” kritikáját a soloecizmusok irányában tájékozódó Kazinczy maga is támadásnak tekinthette.⁸³ Irodalmunk történetében aligha egyedi jelenség, ha egy-egy nyelvalkotó zseni eltávolodik a közönséges és megszokott szabályoktól. A nyelvújítás korát és annak selejtes tömegtermelését tekintve azonban ezúttal másról lehet szó: az ún. „anomáliákról”, azaz a „közhasználattól” való olyan típusú eltérésekről, melyeket a kortársak jelentős többsége a nyelv „génuszának” sérelmeként értelmezett.

Míg az utókor tízezer új szó örömteli birtokában, azaz a nyelvújítás letisztult eredményei ismeretében tekint erre az időszakra, az igényes nyelvhasználatra érzékeny kortársak kegyetlenül megszenvedték a folyamatot. Részvételük elkerülhetetlen volt a spontán köznyelvi hagyományozódás, a közösség általi befogadás vagy kitagadás szempontjából egyaránt. Domokos Lajos szerint „Idő is kíváncsi ahoz, míg az... ujj szónak a’ java kiválogatódik és bevevődik, a’ mint más nyelvek példájából láttyuk.”⁸⁴ Földi János Kazinczyhoz írott levelében a debrecenieknél is erősebb szavakat használ – velük azonos szemlélettel ítélve el a széphalmi vezér konkrét műfordításait – sajnálkozva a „Litteratori alatt nyögő boldogtalan Haza[i] nyelvünkön, mely most... éppen úgy vagyon, mint a’ leghánykódóbb forrásában lévő zavaros új must”, amely saját hordója fenekét készül kiütni.⁸⁵

Ha a DGr epés megjegyzése a nyelvi idétlenségekről önmagában nem lett volna elég, Domokos Lajos (egyik előszavában, még a széphalmi mester hadüzenetei előtt) élesített is a hangnemen: „egynehány esztendőtil fogva, a’ ki tsak penna fogható köztünk, majd mind Poétának tartya magát, de kevesen vagynak, a’ kik azt a’ nevet megérdemlenék...”⁸⁶ A fordításokra összpontosító kritika azért is érzékenyen érinthette irodalmunk vezérét, mert ő kifejezetten a fordítás-irodalomban látta a nyugati irodalmakhoz való felzárkózás lehetőségét. Ekkoriban azonban a nyelv ügye olyan mértékben fonódott össze a nemzet létkérdéseivel, hogy az indulatok a legfinomabb „ízletű” intellektust is durvaságra készítették. Bírálataiban (Krisztus példájára hivatkozva) gyakran ragadott korbácsot a széphalmi mester is, mert az írók „addig jól írni nem fognak, míg... a’ korbács-

⁸³ „[A] fejlett európai nyelveknek még az idiómáit is tükörfordítással ültette át...” Csetri, *Kazinczy irodalomszemléletének néhány kérdéséről*, Amathus I, i.m., 91.

⁸⁴ François de Salignac de la Mothe-Fénelon, *Telemaknak az Uliisses fiának csudálatos története*. Fordította Domokos Lajos, a szöveget gondozta és a bevezető tanulmányt írta Köpeczi Béla, Bp., 1980, 33.

⁸⁵ Földi János — Kazinczynak. Hadház, 12-ik August. 1793. KazLev, 2:307-308, 427. sz.

⁸⁶ Az idézet folytatása: „jó Könyveket sem olvasott, ha olvasná sem értené, tsak egynehány német vagy Franczia könyvet futott által...” Weszprémi István, *Pannoniae Luctus...*, i.m., XXV–XXVI.

tól nem rettegnek,⁸⁷ és e szóhasználatot egész tábor a szívesen követte.⁸⁸ Színezi a kérdést, hogy a vezér beszédmódja következetesen változik az általa megszólított személyek rangja szerint: „...a társadalmilag felette állókkal a legmagasabb tisztelet hangján értekeznek, a vele egyenrangúakkal udvariasan, az alatta lévőkkel pedig kioktatólag...”⁸⁹ Egészen más tónust engedett meg saját felekezetével, mint az uralkodó vallás képviselőivel szemben: lekezelően bánt Beregszászi Nagy Pál pataki (korábban erlangeni) professzorral, mint ahogy a DGr szerkesztőjét is „ízetlen és Tudatlan Himpellér”-nek minősítette.⁹⁰ A nyelvhasználatát parodizáló orvosával, Szentgyörgyi doktorral és Révai Miklóssal viszont (nyilvánvaló nézetkülönbségeik ellenére is) gondosan kerülte az élesen sértő konfrontációt, pedig az utóbbi is egészen másként vélekedett az önállósodó szépirodalomról, mint ő.⁹¹ Összességében e csinosodásért kiáltó kor mocskolódó hangneméhez, általános ledorongoló és „kipellengérező” szándékához viszonyítva sem a mester, sem Domokos, sem a DGr iménti keménykedései nem tűnnek kirívónak.⁹²

A Grammatika szerzői az Előljáró Beszédben nagy figyelmet fordítottak a magyar nyelv egyedi sajátságaira, „különös és magános tulajdonságaira”, az ún. idiómákra vagy idiotizmusokra, „a nyelv sajátyszerű és lefordíthatatlan”⁹³ kifejezőskincsére (XX.). Ez a lényegi törekvésük szintén ahhoz a herderiánus gondolatkörhöz kapcsolható, amely következetesen magasztalta az „idiómák szépségét”, ezekben ismerve föl a népek történetének speciális megnyilvánulásait („le nyomatait”), a nemzetek szellemiségéből fakadó egyedi értéket, azt a sajátos gondolkodásmódot, amely megnyitja „a nyelvbölcselő előtt az utat ahhoz, hogy fölismerje nyelvének génuszát”.⁹⁴

⁸⁷ Idézi Bíró Ferenc, i.m., 2010, 522.

⁸⁸ Lásd Kölcsény levelét Kazinczy Ferenchez, Surány, 1815. szeptember 1. <https://mek.oszk.hu/06300/06367/html/03.htm#95>

⁸⁹ Hász-Fehér Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000, 177.

⁹⁰ Beregszászi Nagy Pál, *Penna-háború nemzeti nyelvünk' dolgában*, Nem-Pesten, 1820, 8. és KazLev, 2:421, 477.sz. Kazinczy Kis Jánosnak. Novemb. 16d. 1797.

⁹¹ Révai szintén elítélte a nyelvújítás túlzásait, és a „nyelv korlátlan uraiként” fellépő írókat. A szépírói megnyilvánulások Verseggy gyakorlatában is kívül esnek a tudományos grammatikai vizsgálatok határain. Margócsy István, *Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány önállósulása*, Irodalomtörténet, 19/69. évf. 4. sz. (1987–1988.) 574. Lásd még Margócsy István, *A Révai-Verseggy vita...*, i.m., <http://vfeke.vfmk.hu/00000056/008.html>

⁹² Benkő Loránd, i.m., 1960, 253–257, 332.

⁹³ „A mi egyik nyelven ékesenn, világosan és hathatósann mondódik, ha az más nyelvre azon módonn szóról-szóra átfordítódik; merő idétlenség lesz belőle” (XX.).

⁹⁴ Kelemen János, *A népszellem...* i.m., 17.

Jóllehet a szerzők a botrányosnak vélt próbálkozások minősítésével foglalkoztak – kizárólag erre törekedtek – mindössze annyi engedményt tettek kortársaiknak, hogy az újabb fordítások „*keveset ki vévén...*”, „*nagy részént, ártalmára fordultak Nyelvünknek*”(XX.). Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság keservesen háborogva „az újabb magyar könyvek” olvastán, szép szavakat is használt csípős bírálatában: „a szép, jó, tiszta nyelvet, mi módon lehetett némelyeknek úgy megzavarni, hogy *kivévén egynéhány örökké valóságot érdemlő szép munkákat...* a gyalázatnak szemétdombjára valók.”⁹⁵ A debreceniek azzal sem érthettek egyet, hogy az irodalmi vezér „*a nyugati nyelvek szerint*” próbálta „modellezni” a magyart (XX-XXI.).⁹⁶ A kor nyelvtudománya – és vezető tudósa Révai is – az orientális nyelvek – a zsidó, káldeus, szír, arab – között jelölte ki a magyar nyelv helyét, majd a finnugorság új fejleményei kapcsán az északi rokonságot is beemelte a biblikus zsidó származtatás családfájába.⁹⁷ A DGr közreműködői végső soron az alábbi közkeletű evidenciákban összegezték a fordító kötelességét: úgy dolgozzon, hogy ami az adott műben szerepel, abból semmi el ne maradjon, viszont semmit ne tegyen hozzá, ami nem volt benne. Ezen túl „*sem az erejéből, hathatóságából, és szépségéből semmit el ne veszessen, sem a Magyar Nyelv semmit ne szenvedjen, és ne ríjon ki belőle, hogy fordítás...*” (XXII.). Az iménti tanulságok, kártételek és rontások miatt is veszélyesnek tartották, hogy az elmúlt időszakban a tapasztalt létszámú sokaság kezdett magyar fordításokhoz.

Haszonelvűség és gyönyörködtetés

Korjellemző adalék, hogy Szirmay Antal (miközben hangsúlyozza, hogy aki a jó verseket „nem szeretné, az ember se volna”) valósággal könyörgött szépreményű levelező társának, hogy „ne Románokat, de valóságokat írjon... szegény Nemzetünknek még tulajdon nyelvén Históriaja sincsen.”⁹⁸ Néhány évvel később, az Előljáró Beszéd írói a fordítandó irodalom eddigieknél jobb megválogatását sürgetik, a művek tartalmi értékei, haszna alapján. „*Ollyan könyveket vegyünk elő fordítani, a melyek nem csak szókból és külömb-külféle haszontalan czifrázatokból állanak; hanem hasznos dolgokkal teljeseek.*” Szintén haszonelvűségre utalhat ez a díszes szóhasználatra vonatkozó észrevétel. Ha „*csak a szókon kell mennünk, azon módonn, és azon rendel, mint az idegen Nyelvbenn vagynak... Nyelvünk nyakát sokszor ki kell tekernünk...*” (XXI.). A haszontalan „czifrázatok” említése a széphalmi olvasat felől biztosan nem tűnhet l’ art pour l’ art el-

⁹⁵ Benkő Loránd, i.m., 1960, 240.

⁹⁶ Bővebben: Gáborjáni Szabó Botond, *A „nyugati modell” és a „szép idegen” problematikája Kazinczy és a Debrecen kapcsolatában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2022/4, 511–519.

⁹⁷ Margócsy István, *Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány ... i.m.*, 569–570.

⁹⁸ Szirmay Antal – Kazinczynak, 1790. jan. 16. KazLev, 2:7, 282. sz.

vek melletti bátor kiállásnak, mindenesetre hozzászólás a kor egyik vitatott kérdéséhez. Herder is felvetette a „gondolatok forma nélkül és a forma gondolatok nélkül” problematikáját, az utóbbit „nyomorúságosnak” és „rövidlátónak” tartva.⁹⁹ Dessewffy József és Kármán András szintén, és csaknem azonos érveléssel utasította el Kazinczy (valójában szellemi izgalmakat hordozó) igényét egy olyan szöveg iránt, amelynek ne „a’ gondolat, hanem a nyelv ereje” volna a célja.¹⁰⁰ Felmerült tehát a megértést elősegítő, világos gondolatközlést szolgáló szövegek szembeállítása az olyan műalkotásokkal, amelyek minden közlendő témától és „dolog”-tól függetlenül, csupán önmaguk tökéletességével érhetik be.

A fordításokról Kármán András, és más jeles személyiségek is úgy vélekedtek, hogy a fordításra kijelölt könyveket alaposabban kellene megválogatni, a szélesebb közönség igényeire tekintettel,¹⁰¹ pusztán azért is, mert az értelmiség képes eredeti műveket olvasni idegen nyelveken. A DGr előszavának a fordítandó művek szigorúbb megválogatására vonatkozó részlete (önmagában vizsgálva) akár utilitarisztikus hajlamok jeleként is értelmezhető. Sok tanulsággal járhat ennek a gyanakvásra okot adó szemléletnek a debreceni jelenlétét és változásait végigkövetni az idők során. De ez a tendencia bizonyosan nem a helyi gyökérezetű szépirodalmi művekre volt érvényes – a DGr köréből Domokos Lajosra sem jellemző – legfeljebb a tudományos, az ismeretterjesztő és a kegyességi irodalomra. Sőt Fazekas Mihály még a *Füvészkönyv* előszavában sem rendelte alá a megismerést a haszonnak: „nem igaz, hogy az esméret gyönyörűségének csak a *haszon* volna a rugója,” ezért a tömegeknek szánt *Kalendárium*ában sem csak szívet nemesítő, de gyönyörködtető írásokat is közölt.¹⁰² (Bár a fordítások kritikája éppen az irodalmi nyelvhasználatra irányult, a Kazinczyval rokonszenvező szakirodalom azért minősítette a DGr-t művészileg érzéketlennek – mert a kor más nyelvészeihez hasonlóan – nem foglalkozott a költői nyelv kérdéseivel. Kétségtelen ugyanakkor, hogy Földi János grammatikája terjedelmes verstani fejezetével is képviselte a szépirodalom sajátos igényeit, miközben Kazinczyhoz

⁹⁹ Neumer Katalin, i.m., 98.

¹⁰⁰ Kármán Horatiusra hivatkozott: „*rem verba sequuntur*” – azaz a dolgot követik a szavak. Dessewffy így válaszolt Kazinczynak: „*én soha se írtam semmit, a’ hol a’ szó, nem pedig a dolog lett volna a’ fő érdem...*” 1808. jún. 8. KazLev, 5:484, 1304. sz. Idézi S. Varga Pál, i.m., 353.

¹⁰¹ Radó, i.m., 6.

¹⁰² Idézi Lakner Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014, 60–61.

írott éles bírálataihoz hasonlóan¹⁰³ – az ő „nyelvkönyve” is kritikus az írók magyarságával kapcsolatban.¹⁰⁴)

A *hasznos* dolgok és a *haszontalan* czifrázatok folytonos szembeállításra mögött nem csupán a Litteraria és a szépirodalom eltérő szemlélete áll, mint ahogy ez az ellentét nem értelmezhető pusztán Kazinczy és a DGr jellegzetes nézetkülönbségeinek viszonylatában sem. Úgy tűnik, itt a kor egyik felülírhatatlan nézetéről van szó. Az uralkodó közvélekedés nyomásától a fentebb stílus képviselői sem szabadulhattak, amikor egy iméntihez közeli ellentétpárról, a *didaktikus-e* vagy *szórakoztató* dilemmájáról nyilatkoztak: „A’ köznépi mesélések alacsonyabbak, sem hogy fentebb rendű, tanult ’s művelt olvasókat mulassanak; ... *Ok-tató-e* a Muzáron, vagy *mulattató*? ... ha oktató, mit keres itt Tündér Ilona, mellyet... a’ pórnép’ kezéből is ki kellene kapni, mint ostobaságot és superstitiót terjesztő mázólást”.¹⁰⁵ A korai Kazinczy hasonlóképpen érvelt, abból a szempontból is bírálva Dugonics regényét, hogy az „némelly munkára nem született elmét egynehány unalmas óráitól dajkái dallás formán meg-szabadítani akar”.¹⁰⁶ Tehát a kikapcsolódásként üzött „haszontalan” olvasást minden létező fórum elítélte, és a „hasznos olvasás követelménye... egyféle szabályozatlan propagandaként uralkodott el valamennyi korabeli szövegen”.¹⁰⁷ A DGr létrejöttét elősegítő Nunkovics György püspök levele alapján is a tudományos, az ismeretterjesztő és az erkölcsnemesítő könyvek tartoztak ekkoriban a hasznos művek körébe (IV.).

Az utóbbi szempontból sem mellékes, hogy az önállósodás nem csupán a Litteraria és a szépirodalom vonatkozásában következett be: ennek a kornak a fejleménye volt a szekularizáció kiteljesedése is, ezen belül gyorsult fel a vallás, a tudomány és a művészet elkülönülése, az emberi magatartás-szabályozás vallási

¹⁰³ „...nékem semmi fordításod – nem tesszik, – ... Ugyan hogy méritek Ti a’ Syllabákat? ... Ez a’ jó Magyar fület nagyon sérti.” KazLev, 2:304–308. 427. sz. Földi János — Kazinczynak. 12-ik August. 1793.

¹⁰⁴ Előszavában úgy nyilatkozik, (i.m. 9.) hogy az írók „vétenek gyakorta a’ Magyarság ellen...”

¹⁰⁵ A Muzáron 1833-as évfolyamának bírálatát idézi Horváth János, i.m., 253.

¹⁰⁶ Kazinczynak az Orpheus 1790. évfolyamában megjelent bírálatát idézi Csörsz Rumen István, *A „jámbor puttonos”-tól a „mendikás tónus”-ig, Kritikatörténeti reflexiók a 18–19. századi magyar közköltészetéhez*, ItK, 2015, 80.

¹⁰⁷ A felvilágosodás ideológiája is „a ’hasznos’ vagy ’művelt’ olvasást propagálta,...” melynek „lényege a mértéktartás és a válogatás a könyvek javarészt haszontalan tömegéből.” Idézi Béres Norbert, *Kártigámnak emlékezetes története, Közelítések a 18. század végének népszerű prózairodalmához*, ItK, 123, 2019, 592–594.

elveinek világiakra cserélődése.¹⁰⁸ Régi korokban a világi ének műfaja kéziratos énekeskönyvekben szerénykedett, a vallásos, a morális és a tudományos irányzatokhoz viszonyítva alacsonyabb rendű ágazatként.¹⁰⁹ A folyamat iránya megfordult, és ennek hevében számos egyházi szerzőt foglalkoztatott az olvasmányok hatása a keresztyén értékekre, a *hasznosság* – a gáláns irodalom terjedésével mindenek fölött az erkölcsi hasznosság – ebben a tekintetben is értékmérőként viselkedett.¹¹⁰

Az Előljáró Beszéd íróinak két javaslata a nyelvi problémák megoldására:

Az első: Létre kellene hozni egy társaságot született és tanult magyarokból, a haza olyan részeiből, ahol a legépebb és legtisztább a magyar nyelv állapota (DGr, XXII.). Az utóbbi utalás hallgatólagosan azt is magában foglalja, hogy a debreceniek részt kívántak venni a Társaság munkájában. Ez a szerepvállalás ekkoriban nem csupán evidenciaként hatott, de a Kazinczy által a nyelvi és irodalmi háborúskodás előtt nyomtatásban deklarált értékrend szerint is magától értetődő volt.¹¹¹ A nyelvészeti szakirodalom nagy jelentőséget tulajdonít az iskolarendszernek a provincializmusok kiküszöbölésében, emellett a szintársulatoknak, mint ahogy jelentős hatása lehetett a hadseregnek is. Debrecen (statisztikailag is jól dokumentálhatóan) hatalmas szerepet játszott ezen a téren.¹¹² Benkő Loránd művének egyik alfejezete például, – amelyik a városnak a nyelvi norma alakításában játszott közreműködését vizsgálja – egész csoport Debrecenben tanult dunántúli írónál mutatja ki tanulmányi éveik egységesítő hatását.¹¹³ A fejlődés „a különböző táji nyelvváltozatok kiegyenlítésének a vonalát mutatja”, melynek során a cívisváros mellett (elsősorban levelezése révén) Kazinczy is fontos szerepet játszott az északkeleti nyelvi elemek érvényesítésében.¹¹⁴

¹⁰⁸ G[áborjáni] Szabó Botond, *Vallás és felvilágosodás = Egyház és művelődés, Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, Debrecen, 2000, 409–411.

¹⁰⁹ Horváth János, *i.m.*, 356.

¹¹⁰ Béres Norbert, *i.m.*, 592–593.

¹¹¹ Lásd Kazinczy levelét a Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztőségéhez. (1790.) KazLev, 2:46. 304. sz.

¹¹² A 39 vármegyéből érkező diákok és a távoli rektóriákra távozó tanítók számát lásd Rácz István, *Az ország iskolája*, Debrecen, 1995, 31–32. és 175–176.

¹¹³ Benkő Loránd, *i.m.*, 1960, 438.

¹¹⁴ „A Kassa–Sárospatak–Debrecen vidéki provinciális köznyelv volt a felvilágosodás kori magyar beszélt nyelvi táji típusok közül az, amelyik föltétlenül legközelebb állott az egykori – és ezen keresztül a mai – közmagyar irodalmi nyelvi normához”. Benkő Loránd, *i.m.*, 1960, 470.

Mindennek háttérében az irodalmi írásbeliség olyan hagyományai éltek, és ennek olyan iskolai gyökérzete volt, amely indokolta az érintetteknek egy *nyelv-művelő társaság* soraiba való „jelentkezését”.¹¹⁵

A javasolt Társaság megvizsgálná az újonnan nyomtatott munkákat, a „hibákat kedvezés nélkül, de minden emberséggel kijegyezné, és a Magyar Újság Írók által” publikálná (XXII.). Ez a nyelv-művelő közösség sem vindikálhatná azonban magának a jogot, hogy „az egész Nemzetnek Oraculumá legyen, és nem kívánhatja, hogy az ő ítélet tételét, mint tökéletest és tsalhatatlant” kövesse mindenki, de azt remélhetné, hogy amit alapos okkal hibának nevez, azt a jószándékú hazafiak követnék (XXIII.).

Az előszónak ezt a részét Kazinczy ismét tekinthette törekvései szempontjából ártalmasnak. Ő maga is az ország keleti nyelvjárásainak előnyeit hirdette,¹¹⁶ de egy hasonló társaságra a sajátjának tekintett „felségterületén” aligha vágyott. A kortársi utalások után a szakirodalomban is megjelent az a nézet, amely szerint a „nyelv egyéni uralhatóságának” elvetése alapján létrehozott, tudósok ítélőképességére hivatkozó társaság létrehozásának a quintilianusi *consensus eruditorum* az alapja. A klasszikus alapelveket sajátosan (nem a konszenzus, hanem az eruditusok felől) értelmező Kazinczy ebben a tervben ismét joggal láthatott az ő egyéni írói nyelvújítási programja elleni támadást, annál is inkább, mert ezt a kérdést a hagyományközösségi elv minden jeles képviselője tőle eltérő módon értelmezte.¹¹⁷ Ugyanez az értelmiségi kör a köznépi alapú nyelvi normát is elfogadta és védelmezte, esetenként a DGr-hoz képest enyhe finomításokkal.¹¹⁸ A széphalmi vezér viszont még 1824-ben is határozottan ellenzett minden Tudós Társaságra vonatkozó kezdeményezést.¹¹⁹ Véleménye főként az Országgyűlés végső döntése után változott meg, amikor egy akadémiai állás elnyerése érdekében mély együttérzést ébresztő módon kért segítséget Dessewffy Józseftől, több ízben is fogadkozva, hogy a jövőben a neológia ellenfeleit is tiszteletben fogja tartani.¹²⁰ Kérése nem teljesült, Döbrentéit nevezték ki titkárnak.

¹¹⁵ Összhangban áll a fentiekkel, hogy a 1831 és 1845 között még tíz debreceni tagja volt a Magyar Tudós Társaságnak. Bényei Miklós, *A Magyar Tudós Társaság tagjai a reformkorban, =Debreceni történelmi miniatűrök*, Debrecen, 2000, 17.

¹¹⁶ „Szerencsés születésem, melyet a kedvező Végezés a legtisztább Magyar Ég alatt ejtett...” Az idézetet lásd a Gessner fordítás előszavában <http://mek-oszk.uz.ua/07000/07016/html/>

¹¹⁷ S. Varga Pál érvelése szerint Kazinczy tulajdonképpen megfordítja Quintilianus tételét – lásd *i.m.*, 2005, 294–295. –, azonban eljött az idő, amikor a mester és szűkülő köre az eruditusokon belül is kisebbségbe került.

¹¹⁸ S. Varga Pál, *i.m.*, 293–294.

¹¹⁹ Bíró Ferenc, *i.m.*, 2010, 209.

¹²⁰ Kazinczy – Gr. Dessewffy Józsefnek, Széphalom, Mart., 31, 1826, KazLev, 19:578–579, 4613. sz.

A második: Szükséges egy olyan Magyar Grammatika – „*a mely Nyelvünk természeti tulajdonságait... kifejtegetné, és bizonyos Regulák alá szedné,*” – melynek elveit az egész ország elfogadná és követné: „*mind írásbeli, mind beszédbeli Magyarságát a szerint intézni jónak ítélné*” (XXIII.). „Próbára” bocsátott munkájukat tehát előkészületnek tekintették az általuk javasolt majdani új grammatikához. Nem voltak optimisták, egy mindenki által elfogadott kézikönyv esetében hat fő akadályra számítottak: a különféle nyelvjárásoktól egészen a „*megrögzött vélekedések*”-ig (XXIII.). Összességében mégis remélik, hogy „*Nyelvünk gyarapodásának közönséges szeretete és kívánása, meggyőzi lassan lassan ezen akadályokat*” (XXIV.).

Gyarapítandó vagy „befejezett egész”?

Bár a megrészegült nyelvi revolúció ellenhatásaként valóban voltak, akik csökönnyösen ellenezni kezdtek mindenféle változtatást, legfőképpen a nyelvi gyarapodás szeretete volt az a tény, amelyet az önnön kanonizációját érvényesítő kazinczyánus tábor megtagadott ellenzékétől. A DGr üzenete a folytatásban is „*Nyelvünk javítását kívánó, 's annak gyarapításában gyönyörködő Hazánk jó szívű Fiainak*” szól. A szerzők szerint még a virágzó nyelvek grammatikaiban is sok hiba van, így az ő munkájuk sem lehet tökéletes, mivel a magyar nyelv mindedig nem volt „*regulák alá szedve*.” Amikor pl. a mű első felét már a nyomdába küldték, a mű végéhez érkeve ismertek fel új törvényszerűségeket és javítást igénylő részleteket... (XXV.). A „*tökélletes és tsalhatatlan*” oraculum szerepét eleve elhárító szerzői gárda – melyet Kazinczy folyton intoleránsnak, gögösnek, önteltnek és arrogánsnak bélyegzett¹²¹ –, egy teljes nyomtatott oldalon át részletezi hiányérzetét, „*Nyelvünk természetébe nállunknál méljebben bélátó Hazafiak*” korrekcióira is számítva (XXV.). Műüket nem tekintik teljesnek, néhány lehetséges fejezetet elhagytak – „*pótolják ki azt mások*” – mert első-sorban arra törekedtek, hogy *a magyar nyelv más nyelvektől eltérő vonásait* emeljék ki. Nem elégedettek mondandójuk világos kifejtésével, ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy ennek a társaságnak olyan (leírhatatlan hevességgel vitatott) témában kellett előre lépnie, amelynek alapfogalmai is tisztázatlanok voltak. A Grammatika „*sok felfedezéseibenn, első jeget tört, 's minden nyom nélkül kellett lépnie*” (XXVI.). A szerzők szabadkozhatnak, hogy többszöri újraolvasásra, csiszolásra („*kigyalulásra*”) nem volt lehetőségük. Bevallásuk szerint nehezíti a Grammatica használatát, hogy a nyelvtani szakkifejezéseket (*Mester szókat, technica vocabula*) magyarul alkalmazták, tehát utólag hibának érzik, hogy a közismert latin elnevezéseket elmulasztották az új fogalmak után zárójelben („*rekeszben*”) feltüntetni.

¹²¹ Egyebek mellett: KazLev, 4:356, 1012.sz.; KazLev, 4:474, 1066. sz.; KazLev, 4:324, 998.sz.; KazLev, 4:6, 858. sz.

A korábbi előzményekből, és a pályaművekből elfogadott, olykor általuk alkotott nyelvtani elnevezések, mint pl. a mai kötőjel helyett a „*kötő-jegy*” – nyelvújítás a javából ez is – általában akkor is közérthetőek, ha később nem, vagy eltérő formában kerültek használatba (XXVI.).¹²² Céljuk volt annak igazolása, „*hogy ámbár igen sokféle legyen, és merő regulátlanságnak tessenek, nyelvünk béli szavainknak különböző változása, de mind az valósággal rendes, regulás és törvényes változás...*” (XXVII.). Leginkább ezeket a lappangó szabályokat igyekeztek „*Nap-fényre hozni ... 's meghatározni.*” (XXVIII.). Végül javaslatot tettek egy nem magyarok számára készítendő grammatikára és ésszerű elképzelést fogalmaztak meg a tájszólások sajátosságainak feltárásáról is (XXIX.).

Amikor hajdani nyelvészek regulákra hivatkoznak, az mindössze annyit jelent, hogy léteznek bizonyos állandónak tekintett szabályszerűségek, melyek alapján megkísérlik a nyelv törvényeit rendszerbe foglalni. Ez természetesen számukra sem jelentette azt, hogy a nyelv „be volna fejezve”. Mint láttuk, a DGr közössége nem az új szavak alkotását kifogásolta, hanem ezek olyan konkrét példáit, melyekről úgy vélte, hogy a „szófaragó” nem figyel az analógiákra, azaz nem a nyelv természetéhez illő „*járt utakon*” halad. Ellenzik a *Prókátor* (procurator) helyett az *ügyész*, a *Scriba* helyett az *íráshírnök* és az *Inspector* helyett a *vizsgáló* alkalmazását, noha végül az *ügyész* fogalma (más szerepkörben) befogadtatott (DGr, 327.). Példáikat olykor logikus, máskor szörszálhasogató érveléssel kísérik.

Mivel a debreceniek maguk is gyakran „újítottak”,¹²³ a DGr-ban nyoma sincs annak a szakirodalomban folyton visszatérő képtelenségnek, amelynek értelmében „a nyelvet befejezett egésznek tekintik, amelyen változtatni nem szabad.”¹²⁴ Annál inkább fellelhető ez a vád az irodalmi vezér leveleiben.¹²⁵ Kazinczy ráadásul (a kifejezetten debrecenieket illető „köznépi” bírálatokon túlmenően is) kizárólag a DGr-hoz címezte azokat az észrevételeit, melyeket nem bátorkodott „az

¹²² A DGr a „mással hangzó” mintájára ésszerűen használja a „magábann hangzó”-t, ami talán világosabb fogalom mint a Földi és Gyarmathi által már befogadott, és vélhetőleg az Eufónia érdekében rövidített „magánhangzó”.

¹²³ A Himnusz költője ívszámra jegyzetelte ki az új debreceni énekeskönyvből a neologizmusokat. *Kölcsey Ferenc levelezése*, 68., Döbrentei Gáborhoz, Álmosd, május 3-án 1815. <https://mek.oszk.hu/06300/06367/html/03.htm#95>

¹²⁴ „Tolnai Vilmossal egyetértve mondhatjuk, hogy a »nyelvet grammatikus szemmel késznek, befejezettnek« tekinti, »nem pedig folyton változó, fejlődő működésnek«”. Gyapay László, *i.m.*, 37.; Forgács Róbert alaptalan állításaként idézi Sebestyén Árpád is, *i.m.*, 12. pontjának utolsó bekezdésében.

¹²⁵ „Bosszant Debrecen, kik azt tartják, hogy a’ Magyar nyelv eine abgeschlossene Sprache, mint a’ görög és római, és hogy ebből sem elvenni nem szabad semmit, sem hozzá adni, sem változtatni, mint az ő Bibliájokból.” KazLev, 7:233, 1651. sz. Kazinczy Berzsenyinek. 1810. jan. 22.

ország grammatikusához” intézni. Margócsy István megállapítja, hogy a minden újítást elítélő Révai rendszerének „állandósága nemcsak a múltból törli el a változásokat, hanem a jelenből és a jövőből is: a nyelvnek sem rendszeréhez, sem egyes elemeihez nem szabad hozzányúlani...”¹²⁶ Mint láttuk, Domokos Lajos kifejezetten utalt a nyelvfejlődés folyamat jellegére, de a DGr is megemlíti a purizmus túlzásai ellenében, hogy az újabban meghonosodott idegen szavak „idővel szintúgy régiké lesznek” (XVII.). Kazinczy maga is tökéletesen tisztában volt a nyelv végeérhetetlen változásaival, egyik rendkívül tanulságos „tollhibája” mégis mintha cáfolná a nyelvfejlődés végtelen folyamatjellegét.¹²⁷

A debreceniek az európai nyelvfilozófiai irodalom alaptéziseit tanulmányútjaikról, könyvtáraikból, külföldi folyóiratokból és évkönyvekből is ismerhették, a klasszikus és modern nyelvek számos hazai és európai grammatikáját előtanulmányaik során is használták. A mű több részlete kilenc nyelv figyelembe vételével, nemzetközi kitekintéssel íródott. Sebestyén Árpád „Embrionális etimológiai szótár”-nak minősíti a Grammatikában oldalakon át sorolt, különböző nyelvekből érkező jövevényszavakat (DGr, 332–352.). A szerzők angol és francia példára hivatkozva foglaltak állást helyesírásunk etimológiai megoldásai mellett, így a jottista–ypsilonista vitában kifejtett álláspontjuk – a DGr széles körű ismertségének köszönhetően – az eddig sejtettnél jóval nagyobb befolyással lehetett az egységesülés folyamatára.¹²⁸ A szerzők nyelvünk megőrzendő sajátosságának mondják, hogy az alapszámok („sarkalatos számok”) után nem tesszünk többes számot: „vettem három lovat”, és nem lovakat.¹²⁹ Számos idegen nyelvű példát, olykor olasz, spanyol és szlovák kifejezéseket is említenek, bár a „tót” alatt ekkoriban a szláv nyelvek családját is értették. Chamberlayn’ munkájára hivatkozva – „mellybenn az Úri Imádságot, száznál több Nemzetek’ Nyelvén előadja” – a hangrend és az illeszkedés törvényét vizsgálták (DGr, 143.). A Grammatika legfőbb szemléleti újdonságával kapcsolatban már tapasztalhattuk, hogy a herderiánus gondolkörre a legerősebb nyelvfilozófiai hatást a debreceni közreműködőkkel rokon háttérű protestáns teológus–orientalisták gyakorolták, főként Johann David Michaelis, de Herder maga is evangélikus lelkész volt. Szintén a hangrend kérdésében négy 48 szótagból álló magyar verset elemeztek

¹²⁶ Margócsy István, *Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány...*, Irodalomtörténet, 19/69. évf. 4. sz. (1987–1988.) 572.

¹²⁷ Az „Élő nyelvnek változnia kell... míg... elégséges számú nagy írók által meg nem állapítatik.” *KazLev*, 16:383, 3739. sz. Kazinczy Ercsey Dánielnek. 1819. május 9.

¹²⁸ DGr, i.m., 90. „Még illetlenebb tanult embereknek így bánni az Ígéknek Ragasztékos Formáival, és azokat így írni: hallya, láttya, tudgya; kivált pedig így: tuggygya higgygye... Mi lenne az Anglus vagy Frantzia’ Nyelvből, ha azokbann a szók kiejtés szerint íródának le?”

¹²⁹ „Nyelvünknek tulajdonságától valósággal eltávoztunk... mikor így fzóllunk: ...tizenkét ágyúkat nyert.” DGr, i.m., 48.

statisztikailag, majd elvégezték ezt francia, angol, német olasz, belga (valójában holland), zsidó, görög és latin szövegeken, kimutatva a „kemény” és a „gyengehangok” arányát (DGr, 146.). Amellett, hogy osztottak a kor nyelvtudományának egyes (nemritkán Révai Miklós vagy Verseggy Ferenc által is képviselt) tévedéseiben, legsúlyosabb hiányosságaik a nyelvtörténet terén voltak. A *Halotti Beszéd* hangrendileg nem illeszkedő alakjait pl. a kódexíró hibás magyarságával magyarázták (DGr, 147.).

Miközben Kazinczy mély meggyőződéssel közvetítette a német szépirodalom nagyjainak a német grammatikusok merevsége elleni érveit, a DGr közösségének szemlélete – legalábbis az anyanyelv, mint önmagáért való nemzeti érték védelme terén – közelebb állt a Németországban eluralkodó felfogáshoz, mint a Kazinczyé. De abból sem vonhatunk le messzemenő következtetést, hogy Verseggy néhány alapkérdésben korszerűbb volt Révainál. A tudománytörténet – függetlenül a széphalmi mester egyoldalú állásfoglalásaitól – ma már mindkét tudós részigazságait elismeri. Időnként a hajdani vita minden résztvevője – kivétel nélkül – olyan érvekkel képviselte a maga igazát, amelyek ma már mosolyt keltenek. Az irodalmi vezér sem volt mentes hasonló tévedésektől: „A köznép Debrecenben is köznép, s hol látja, hol nem látja, amit kell...” – jegyezte meg kései, legbékülékenyebb periódusában – majd az akkoriban komoly tudományos vitákat kiváltó ikes ígérről megjegyezte, hogy a debreceni beszédben a nyílik a rózsa és a folyik a Duna éppoly „irtóztató vétkek a nyelv ellen” mint a tolik és a tudik volna.¹³⁰

A kompromisszumokra kényszerülő mester metamorfózisa

Ha valóban őszintén osztozunk is Kazinczy szenvedéseiben a kor „mendikásainak” kínos vőfélyrímei olvastán, a hazai hagyományoktól mégsem csupán lefelé vezetett út. A mester vágyott célja – a nyelvi viták fájdalmas vajúdása közepette – az idegen szépségtől ihletett modern magyar szépirodalom világra segítése volt. A nyelvújítás korában folyton emlegetett „*idétlen*” az idő előtt világra jöttet (a koraszülöttet) jelentette, és olyan új fogalmak állandó jelzőjeként szolgált, amelyeket az „úzus” ellenében is érvényesíteni próbáltak.

A gyorsaság a Grammatika szempontjából is súlyos következményekkel járt, mert a mű (a szó szoros értelmében) megelőzte korát azzal, hogy rendszerezett, tudományos formában és nagy terjedelemben elsőként lépett fel a magyar nyelv „*természetének*” védelmében. Még inkább jellemző ez a sietség a *Köznép* figyelemre méltatásában, amely területen a nagy áttörést csupán a reformkor kiteljesedése hozta el. Az irodalmi vezér 1795 után még indulatba jött a köznép nyelv-

¹³⁰ „...a helyes foly, hazud, tol és tud helyett.” Idézi Miskolczy Ambrus, *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig, II., A virtus jegyében...* Bp., 2009, 109.

vének említésétől, tábora is elborzadt minden olyan irodalom lehetőségétől, amely az alantas „Pöbel”-el kapcsolatba hozható. A Hasznos Multságok (1818-as) felhívása már „a köznép dalainak gyűjtésére” szólított,¹³¹ a mestertől elforduló Kölcsey (1826-ban) szintén „a köznépi dalokban” kívánta nyomozni a „való nemzeti poézis szikráit”.¹³² A folyamat egyik csúcspontján Erdélyi János (1842-ben) arra kérte a költőket, hogy becsüljék meg, amit a nép megőrzött számunkra: „a tiszta és igaz nyelvet s ennek emlékeit.”¹³³ Az idő tehát a Debreceni Grammatika szellemiségének dolgozott.

Benkő Loránd (1960-ban) úgy vélekedett, hogy a „kornak szempontunkból kétségtelenül kimagaslóan legjobb nyomtatott nyelvtana a Debrecenben készített Magyar Grammatika volt.”¹³⁴ Csetri Lajos több mint négy évtizede kezdeményezte a kérdéskör egészének revízióját. Az ő összegzéséből kiindulva, a DGr kálváriájában nincs semmi szokatlan vagy meglepő: a kutatók „...igyekeztek a Kazinczy-kultusz időszakainak beállításával szemben realisabb képet rajzolni a széphalmi mester kortársairól, ellenfeleiről is, akiknek »rehabilitálását« hiába kísérelte meg többször is a másfél évszázad folyamán egy-egy irodalomtörténész vagy író; a kultusz szívós továbbélése e kísérleteket csírájában fojtotta meg.”¹³⁵ Történt mindez annak ellenére, hogy időközben kiemelkedő irodalomtörténészek világították meg e kultusz abszurd mélységeit.¹³⁶ Következésképpen a DGr hatásának és utóéletének vizsgálata majdani dolgozatok tárgya lehet, melynek során az eddigieknél nagyobb figyelmet érdemel a recepció és az értelmezéstörténet folyamata, a tartalom és az interpretáció folytonos disszonanciája, a Kazinczy intencióival kapcsolatos és a vele ellentétes szemlélet minden megnyilvánulása.¹³⁷

¹³¹ Horváth János, *i.m.*, 112.

¹³² Kölcsey Ferenc, *Nemzeti Hagymányok*, <https://mek.oszk.hu/06300/06367/html/01.htm#184>; Idézett híres Csokonai kritikájában még 1815-ben is kárhoztatta a költő köznépi vonzalmait: „...kezdetre ő is kiáltozni, hogy a köznéptől kell magyarul tanulni...”

¹³³ Ekkor a népköltészetéről tartotta székfoglalóját a Kisfaludy-Társaságban. Horváth János, *i.m.*, 255.

¹³⁴ Benkő Loránd, *i.m.*, 1960, 327–328.

¹³⁵ Lásd pl. *Számvetés Kazinczyról*, Csetri, *Amathus* 1. *i.m.*, 73.

¹³⁶ Margócsy István, *Magyarok Mózes*, *Az 1859-es Kazinczy ünnepségek nyelvhasználatához*, 2000 folyóirat, 1997/11, 53–57.

¹³⁷ Toldy Ferenc szerint e grammatika „...bemocskolta az öszves református irodalmat is úgy, hogy ennek állandó becsü művei is ma már botránkozás nélkül nem olvashatók.” Toldy Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig, rövid előadásban*, harmadik jav. kiad., 1.k., Bp., 1872, 148.

A kompromisszumokra kényszerülő mester az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* c. munkájának terjedelmesebb kéziratosa változatában már szokatlan szelídséggel szólt a korábban démonizált ellenfélről: „Debrecen fő helyet foglal városainknak számában, s a m. fülnek bájosan zeng a m. beszéd a debr. ajakról, ahogy szemünk gyönyörködve nézi ennek a meg nem romlott fajnak lelkes arcát.”¹³⁸ A magyar tudománynak mégis több mint százötven esztendejébe telt, mire az ő univerzalista és „privátnyelvi” felfogása ellenében utat tört magának az az álláspont, amely szerint a nyelv megújítását és tökéletesítését mindkét tábor igényelte és akarta – az írók egyéni nyelvújítását helyeslők és az azt ellenzők egyaránt.¹³⁹ E küzdelemben a cívisvárost érte az a megtiszteltetés, hogy az ortológia szándékoltan gyűlöletes csengésű fogalmának megjelenése, azaz 1815 előtt minden vonatkozásban a debreceniség fogalma helyettesíthette a nyelvi sajátságok és identitás védelmében fellépő erőt.¹⁴⁰

¹³⁸ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, K 631.85. alapján idézi Miskolczi Ambrus, *Kazinczy Ferenc útja... i.m., 109.*

¹³⁹ S. Varga Pál, *i.m.*, 291-294.; Csetri Lajos, *Amathus, Válogatott tanulmányok I.*, L'Harmattan, Budapest, 2007.32.; *Magyar irodalom*, Főszerk. Gintli Tibor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010, 315. ; Mint Bíró Ferenc megjegyzi, (*i.m.*, 2010, 505.) „A nyelvújítást tulajdonképpen senki sem ellenezte...”

¹⁴⁰ Debreczeni Attila, *A Tövis és virágok ... i.m.*, 101. *Itt mondok köszönetet S. Varga Pál és Fazakas Gergely Tamás irodalomtörténészeknek és Bényei Miklós történész értékes észrevételeikért!*